

EBUSSUUD EFENDİ'NİN TEFSİRİNDE KIRAAT TASAVVURU*

Süleyman Mollaibrahimoğlu | Kadir Taşpınar

Abant İzzet Baysal Üni. İlahiyat Fak. | Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fak.
Prof.Dr., Tefsir | Öğr.Gör., Tefsir

Öz: Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik çabalar, ilk dönemlerden itibaren müfessirlerin gündeminden hiç düşmemiştir. Hiç şüphesiz kıraatler, Kur'an'ın anlaşılması için önemli bir malzeme niteliğine sahiptir. Çünkü kıraat vecihlerinin bir kısmı, ayetlerin anlamını zenginleştirmekte, anlamın daha net bir şekilde ortaya çıkmasına yardımcı olmaktadır. Bu yönüyle kıraatler, çoğu müfessir tarafından Kur'an'ın yorumunda mutlaka göz önünde bulundurulmuştur. Osmânlı dönemi müfessirlerinden olan Ebussuud Efendi de, İrşâdül-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm adlı eserinde, sahih olsun şâz olsun birçok kıraate temas etmiş, tefsiri mânada onlardan istifade etme yoluna gitmiştir. Müellifin tefsirinde yer alan kıraatleri çeşitli açılardan değerlendirmek mümkün olmakla beraber bu makalede, sahih kıraatlerin tespiti için ileri sürülen, senet, Mushaf hattı ve Arap dili esaslarından hareket edilerek, müellifin kıraat tasavvuru ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ebussuud, tefsir, kıraat, sahih, şâz, tasavvur.

The Recital Notion in Abû's-Su'ûd's Tafsir

Abstract: From the first period Commentators have made great efforts to understand the Qur'an. Undoubtedly qiraat are important data for understanding the Qur'an. Because qiraat enriches the meaning of the verse and helps to emerge the meaning of the recitation more clearly. Therefore, qiraat have been considered in the Qur'an comment by most commentators. Ebussuud, who is one of the Ottoman-era commentators, also has touched on many qiraat regardless of whether it authentic in his book called İrşâdül-'akli's-Selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Qur'an and he benefited from them in the exegesis of the verses. In this article, the commentator's recitation approach will be attempted to demonstrate based on chain (sanad), Mushaf line and Arabic language Fundamentals, that have put forward for the identification of authentic graat.

Keywords: Ebussuud, commentary, qiraat, authentic, şâz, imagination.

تصور القراءات القرآنية في تفسير أبي السعود

ملخص: إن محاولات فهم القرآن منذ البداية كانت قائمة عند المفسرين. لا شك أن القراءات تعتبر أهم عنصر في سبيل فهم القرآن، لأن بعض القراءات يثري المعنى القرآني ويساهم في إبرازه. فالقراءات تم اعتبارها من هذه الناحية في تفسير القرآن عند معظم المفسرين. ومنهم أبو السعود أفندي، الذي هو من مفسري العهد العثماني. تطرق أبو السعود في

* Bu çalışma, *Ebussuud Tefsirinde Kıraat Olgusu* adlı savunma aşamasındaki doktora tezimizin bir bölümünün gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş hâlidir.

تفسيره "إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم" إلى القراءات صحيحة كانت أو شاذة فاستفاد منها في تفسير القرآن. سندرس في بحثنا هذا رأيه في القراءات على أساس المعايير التي يتم من خلالها تمييز القراءة الصحيحة من غيرها. السند، خط المصحف وقواعد اللغة العربية من تلك المعايير.
الكلمات المفتاحية: أبو السعود، التفسير، القراءة، الشاذ، التصور.

GİRİŞ

Ebussuud Efendi'nin Tefsiri

Ebussuud Efendi, Osmânî döneminde yetişen ve Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona tefsir eden âlimler arasında yer almaktadır.¹ Müfessir hakkında söylenen "sultânu'l-müfessirîn" ve "hâtimetü'l-müfessirîn" gibi ifadeler,² onun tefsir ilmindeki yerine işaret etmesi bakımından önemlidir. Arapça olarak kaleme aldığı *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı tefsiri, fesâhat ve belâgat yönüyle nahvî-edebî tefsirler arasında yer almaktadır.³

Eserin iki nüshasının, telifinden hemen sonra istinsâh edilmesi için Mekke ve Medîne'ye gönderilmesi⁴ ve yakın tarihe kadar çeşitli İslâm ülkelerinin üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulması, Ebussuud Efendi'ye haklı bir şöhret kazandırmıştır.⁵

Müellif, Şeyhülislâmlık makamına atanmasından bir yıl sonra 6 Rebiulevvel 953 (7 Mayıs 1546)'da tefsirini yazmaya başlamış ve yirmi yıl, üç ay, on üç gün sonra 3 Recep 973 (24 Ocak 1566) yılında telifini tamamlamıştır.⁶ Kânûnî Sultan Süleyman'ın (ö. 974/1566) hayli iltifâtına mazhar olan tefsirin nüshalarından birer takım, Mekke, Medîne, Mısır ve Halep gibi belli başlı İslâm merkezlerine gönderilmiş, bir kısmı da müellif tarafından Süleymaniye Medresesine vakfedilmiştir.⁷

¹ Ahmet Akgündüz, "Ebussuud Efendi", *DİA*, X, 369.

² Abdullah Aydemir, *Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993, s. 38; Akgündüz, agm., X, 365.

³ Süleyman Ateş, "İrşâdü'l-'akli's-selîm", *DİA*, XXII, 457.

⁴ Nevizâde Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmîleti's-Şakâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı yayınları, 1989, I, 186; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, I, 657.

⁵ Aydemir, *age*, s. 261-262.

⁶ Adem Yerinde, "Ebussuud Efendi'nin İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm Adlı Tefsirinin Müellif Nüshası", *Osmânî Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*, ed. Bilal Gökçır vd., Ankara: İlim Yayma Vakfı, 2013, s. 39.

⁷ Yerinde, agm., s. 11-12, 40.

Kıraat İlmî

Ebussuud Efendi'nin kıraat tasavvuruna geçmeden önce, kıraat ilmine dair bazı kavramların izah edilmesi isabetli olacaktır.

Kirâe (قراءة) kelimesi, “k-r-e/قرأ” kökünden semâî bir mastardır. “Okumak, tilâvet etmek” anlamına gelmektedir.⁸ Yaygın olarak kullanılan *kıraat* ise aynı mastarın çoğulu olup “okumalar” demektir.⁹ Terim olarak bu kavram, kıraat imamlarından her birinin belirli rivâyet ve tarikleri kullanarak kendilerine has üslûp ve kurallar ile diğer kıraat imamlarından farklı şekilde okumasına denir.¹⁰ Kıraat ilmine dair çeşitli tanımlar olmakla birlikte, bu alanda otorite olarak bilinen Muhammed b. Alî b. Yusuf el-Cezerî (833/1429), kıraat ilmini, “Nakledenlerine nispet ederek, Kur’ân kelimelerinin edâ keyfiyetlerini¹¹ ve ihtilâflarını bilme ilmidir” şeklinde tanımlamıştır.¹²

Âlimler, nakledilen bir kıraatin sahih kabul edilebilmesi için bir takım şartlar ileri sürmüşlerdir. Bunlar: a) Senedinin sahih olması, b) Hz. Osmân'ın (ö. 35/656) istinsâh ettirdiği Mushaflardan birinin hattına uyması, c) Bir yönüyle de olsa Arap

⁸ Muhammed b. Mukrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrût: Dâru'l-İhyâ, 1995, XI, 78; Hüseyin b. Muhammed Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts., s. 402; Muhammed Abdülazîm Zerkânî, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Şemseddîn, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, I, 410; Ali Osmân Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetu'n-Neşr*, İstanbul: MÜİFVY., 1996, s. 29; İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul: MÜİFVY., 1996, s. 73.

⁹ Ali Osmân Yüksel, “Kıraat-ı Aşere”, *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1990, III. 356.

¹⁰ Zerkânî, *Menâhil*, I, 410; Karaçam, *Kıraat İlmi*, s. 73.

¹¹ Edâ keyfiyeti, Kur'ân kelimelerinin asr-ı saadetten günümüze kadar kâriiler yoluyla ağızdan ağıza pratize edilerek gelen tüm okuma şekillerini ifade eder. Daha geniş bilgi için bk. Necati Tetik, *Kıraat İlminin Ta'limi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, ss. 97-99; Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvid İstilahları*, İstanbul: MÜİFVY., 2013, s. 47.

¹² Ebül-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf el-Cezerî, *Müncidü'l-Mukri'in ve Mürşidü't-Tâlibîn*, nşr. Muhammed Ali Beydûn, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., s. 49; Ahmed b. Muhammed Dimyâti, *İthâfu Fudela'i'l-Beşer bi'l-Kirâati'l-Erbe'ate Aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâil, Beyrût: 'Alemül-Kütüb, 1987, I, s. 67; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Nüzülü ve Kıraati*, İstanbul: MÜİFVY., 1995, s. 235.

diline uygun olmasıdır.¹³ Kıraatleri, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî'nin (911/1505) tasnifini dikkate alarak, sahih olanlar ve sahih olmayanlar şeklinde ele almamız mümkündür.

1. Sahih Kıraatler

a. Mütevâtir Kıraat: Yalan haber üzerine ittifâk etmeleri aklen mümkün olmayacak sayıdaki bir topluluğun, yine aynı özelliğe sahip bir topluluktan rivâyet ettikleri kıraatlere denir.¹⁴ “Kıraat-ı seb‘a”¹⁵ ve buna ilave edilen üç kıraatle beraber “kıraat-ı aşere”¹⁶ bu kapsamda değerlendirilmektedir.¹⁷

b. Meşhûr Kıraat: Senedi sahih olup Arap gramerine ve Resm-i hatta uygun olduğu halde tevâtür derecesine ulaşamayan kıraatlerdir. Kurrâ nezdinde hata ve şâz sayılmayan meşhûr kıraati inkâr etmek câiz değildir.¹⁸ Bu kıraat çeşidinde, kıraat-ı seb‘a imamlarının râvilerinin birbirinden farklı nakillerde bulunduğu görülür.¹⁹

2. Sahih Olmayan Kıraatler

a. Âhâd Kıraat: Senedi sahih olmakla birlikte ya Resm-i hatta ye da Arap gramerine uymayan kıraatlerdir. Kıraat imamları arasında meşhûr derecesine ulaşamayan âhâd rivâyetle Kur‘ân

¹³ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kıraati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâğ, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts, I, 9; Karaçam, *Kur‘ân-ı Kerîm’in Nüzûlü*, ss. 253-260.

¹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncid*, s. 80; Ebû'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur‘ân*, thk. Merkezü'd-Dirasatî'l-Kur‘âniyye, Medine: Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafi's-Şerif, ts., II, 491.

¹⁵ Kıraat-ı Seb‘a, şu yedi imama nispet edilen kıraatlere denir: Nâfi (ö. 169/785), İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 157/770), İbn Âmir (ö. 118/736), Âsım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâi (ö. 189/805). Bilgi için bk. Temel, *Kıraat Ve Tecvîd İstılahları*, s. 86.

¹⁶ Kıraat-i aşere, kıraat-ı seb‘a ile beraber, onlara ilave edilen şu üç imamın kıraatidir: Ebû Ca‘fer (ö. 132/749), Ya‘kûb (ö. 205/821) ve Halef (Halefû'l-Âşir) (ö. 229/844). Bilgi için bk. Temel, *age*, s. 86.

¹⁷ Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur‘ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Beyrût: Dâru'l-Ma‘rife, 1391/1972, I, 318; Abdurrahman Çetin, *Kur‘ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, s. 230.

¹⁸ Zerkânî, *Menâhil*, I, 428.

¹⁹ Süyûtî, *age*, II, 503.

kıraati câiz değildir.²⁰

b. Şâz Kıraat: Senedi sahih olmayan kıraatlerdir.²¹

c. Müdrec Kıraat: Tıpkı hadislerde olduğu gibi metnin aslından olmayan bazı kelimelerin tefsir gâyesiyle Kur'ân kelimelerine ilave edilmesine denir.²²

d. Mevzû Kıraat: Sonradan uydurulan, asılsız olarak bir kimseye nispet olunan kıraatlerdir.²³

KIRAAT TASAVVURU

Müfessirlerin kıraatlere yaklaşımı ile kıraat âlimlerinin yaklaşımı arasında bariz bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki, kıraat âlimlerinin gayesi, kıraatlerin sıhhatini kârilerine nispetle tespit etme iken; tefsir âlimleri ise kıraatlerden, ayetin muhtemel mânalarını ortaya çıkarmayı hedeflerler. Kıraat âlimleri, kıraatleri sıhhat yönünden değerlendirmeye tabi tutarken sahih ve şâz kıraatler için ayrı ayrı eserler telif etmişler;²⁴ müfessirler ise eserlerinde, genelde sahih-şâz ayrımı yapmaksızın, ayetlerin tefsirine yardımcı olacak tarzda bütün kıraatlerden yararlanma yoluna gitmişlerdir.²⁵ Bu açıdan

²⁰ Süyüti, *age*, II, 503-504; Zerkânî, *age*, I, 428.

²¹ Zerkânî, *age*, I, 429.

²² Süyüti, *age*, II, 506; Zerkânî, *age*, I, 429.

²³ Süyüti, *age*, II, 506; Zerkânî, *age*, I, 429.

²⁴ Sahih kıraatleri ihtiva eden eserlerden bazıları şunlardır: İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*; Fârisî, *el-Hüccce li'l-Kurrâi's-Seb'a*; Nisâbüri, *el-Ğâye fi'l-Kıraati'l-Aşr*; Ebû Tâlip el-Mekki, *el-Keşf an Vücüh'l-Kıraati's-Seb'*; Ebû Amr ed-Dâni, *et-Teysir fi'l-Kıraati's-Seb'*; İbn Zencele, *Hüccetü'l-Kıraat*, İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr*; Neşşâr, *el-Büdûru'z-Zâhira fi'l-Kıraati'l-Arşi'l-Mütevâtira*; Muhaysin, *el-Mühezzeb fi'l-Kıraati'l-Aşr*. Şâz kıraatler hakkında telif edilen eserlerden bazıları ise şunlardır: İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi Şevâzzi'l-Kur'an min Kitâbi'l-Bed'*; İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kıraat ve'l-İzâhi Anhâ*; Ukberî, *İrâbü'l-Kıraati's-Şevâzz*; Abdülfettâh el-Kâdi, *el-Kıraati's-Şâzze ve Tevcihuhâ min Lüğâti'l-Arab*. Kıraat ilmiyle ilgili daha fazla eser için bk. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, s. 256-272; Abdülhamit Birışık, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, Bursa: Emin Yayınları, 2004, ss. 154-160.

²⁵ Eserlerinde kıraatlere yer veren müfessirlerden bazıları şunlardır: Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'an*; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*; Taberî, *el-Câmi'u'l-Beyân*; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve İrâbuhû*; Semerkandî, *el-Bahru'l-Ulûm*; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*; Zemahşerî, *el-Keşşâf*; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhit*; Semîn el-Halebi, *ed-Durru'l-Mesûn*; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*; Âlûsî, *Ruhu'l-Me'ânî*; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Bilgi

bakıldığında Ebussuud Efendi, kıraatlerden olabildiğince istifade eden müfessirlerin arasında yer almaktadır. Çünkü o, sahih-şâz ayrımı yapmaksızın hemen hemen bütün kıraat ihtilâflarına işaret etmiş, bazen sadece farklı kıraati belirtmekle yetinmiş, çoğu zaman ise naklettiği kıraatle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur.

Müellifin kıraat tasavvurunun tespit edilebilmesi için, kıraatlerin sıhhatini tespit için âlimlerin ortaya koyduğu kriterlere uyup uymadığının ya da bu konudaki görüşünün ne olduğunun bilinmesi gerekmektedir.

Şu da var ki, Ebussuud Efendi, tefsirinin mukaddimesi dâhil hiçbir yerinde, kıraat ilmine veya kıraatlerin kabul şartlarına dair müstakil bir tanımlamada bulunmamaktadır. Dolayısıyla onun bu konudaki görüşleri, kıraatlerin tevcihini yaparken kullandığı ifadelerden yola çıkılarak, kıraatlere senet/rivâyet açısından yaklaşımı, kıraatlere Mushaf hattı açısından yaklaşımı ve kıraatlere Arap dili açısından yaklaşımı başlıkları altında ele alınacak, kıraatler arasında tercihte bulunması ve kıraatleri çeşitli delillerle desteklemesi ise Arap dili başlığı altında değerlendirilecektir.

1. Kıraatlere Senet/Rivâyet Açısından Yaklaşımı

Kıraatlerin sıhhatini tespit noktasında ileri sürülen en önemli şart, senedinin sahih olmasıdır. Yani kıraatin sahih bir senedle Hz. Peygamber'e (sav) isnad edilmesidir.²⁶ Ebussuud Efendi'nin kıraatleri naklederken -açıkça ifade etmese de- sened/rivâyet şartını dikkate aldığı görülmektedir. Bunu ancak kıraatleri değerlendirirken kullandığı ifadelerden anlayabiliriz. Çünkü o, herhangi bir kıraati naklederken senet zincirinden ve senette yer alan râvîlerin isimlerinden bahsetmez. Bazen kıraat imamlarının bir kısmının ismini zikreder, ama çoğunlukla buna gerek

için bk. Karaçam, *Kıraat İlmi*, ss. 129-150; Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Ankara: Fecr Yayınları, 2005, ss. 152-177.

²⁶ Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysi, *el-İbâne 'an Me'âni'l-Kıraat*, thk. Abdulfettâh İsmâil Şelebi, Mısır: Dâru Nehdati, ts. s. 51; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 9.

duymaz.²⁷ Kıraatlerin sıhhati için naklin temel kriter olduğuna delâlet eden ve müellifin tefsirinde yer alan, *meşhur kıraat*,²⁸ *çoğunluğun kıraati*,²⁹ *cemaatin kıraati*,³⁰ *cumhurun kıraati*,³¹ *kurrânun çoğu*,³² *mütevâtir kıraat*³³ veya *şâz kıraat*³⁴ şeklindeki ifade kalıpları, onun kıraatler konusundaki tasavvurunu ve kıraatleri rivâyet ölçütüne göre değerlendirdiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ebussuud Efendi'nin kıraatlere rivâyet açısından yaklaşımını ortaya koyan örnekler üzerinden meseleyi ele almak konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Örneğin müellif, *فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِطِغَمٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا تَلْتَمِثْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا* (Elçiler Lût'a): *Geceleyin bir vakitte aileni al götür. İçinizden kimse geride kalmayın. Ancak ailen müstesna*³⁵ ayetinin tefsiri sadedinde, *إِلَّا ائْتَأْتِكُ* ifadesinin, merfu ve *أَحَدٌ* kelimesinden bedel olarak *إِلَّا ائْتَأْتِكُ*³⁶ şeklinde de okunduğunu ifade etmektedir. Müellif, ayetteki iltifâtın (*وَلَا تَلْتَمِثْ* lafzının) *geri kalmak ve arkaya bakmak* şeklinde tevil edilmesi gerektiğini, şayet sadece *arkaya bakmak* şeklinde tevil edilirse, bunun mütevâtir olarak gelen merfu kıraatle çelişeceğini belirtmektedir.³⁷ Burada müellifin, ayetin tevili noktasında mütevâtir olarak rivâyet edilen iki kıraati esas alması, onun kıraat tasavvurunu ortaya koyması bakımından oldukça önem arz etmektedir.

²⁷ Ebussuud Efendi'nin, kıraat imamlarının isimlerini zikrettiği yerlerin bir kısmı için bk. Muhammed b. Muhammed Ebussuud el-İmâdi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Hâlid Abdülğani Mahfûz, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010, IV, 315, 332, 350, 367, 392, 400.

²⁸ Bakara 2/15, 229; Âli İmrân 3/1, 30, 79, 120, 146; Nisâ 4/3, 12, 135; En'âm 5/101, 111; A'râf 7/156; Yûnus 10/81, 92; Yûsuf 12/11; Kehf 18/28, 80; Hac 22/47; Neml 27/82; Rûm 30/5; Kâf 50/22; Nebe 78/6.

²⁹ Bakara 2/279.

³⁰ İbrahim 14/24.

³¹ A'râf 7/172.

³² Hüd 11/81.

³³ Mâide 5/114; Hüd 11/81.

³⁴ Nisâ 4/140; Mâide 5/114; A'râf 7/186; Yûsuf 12/11.

³⁵ Hüd 11/81.

³⁶ Merfu olarak okunan mütevâtir kıraat için bk. Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü's-Seb' fi'l-Kirâât*, thk. Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1980, s. 338; İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 327; Dimyâtî, *İthâf*, II, 133.

³⁷ Ebussuud, *age*, IV, 359.

Müellifin, kıraatlere rivâyet açısından yaklaşımı, رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا وَآيَةً مِنْكَ “*Ey Rabbimiz! Bize gökten bir sofraya indir ki, önce gelenlerimize ve sonradan geleceğimize bir bayram ve senden bir mucize olsun*”³⁸ ayetinin tefsirinde de görülmektedir. Ayette geçen “تَكُونُ” kelimesi, İbn Mes‘ûd (ö. 32/652) ve on dört kıraat imamından A‘meş (ö. 148/765) tarafından “تَكُنْ” şeklinde okunmuştur.³⁹ Müellif, mezkûr kelimenin, “أَنْزِلْ” emrinin cevabı olarak cezim ile “تَكُنْ” şeklinde okunduğunu ve bu kıraatin bir benzerinin فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرْبِّي “*Bana varis olacak bir çocuk bağışla*”⁴⁰ ayetinde de mevcut olduğunu, lâkin, “فَهَبْ” emrinin cevabı olarak “يَرْبِّي” şeklindeki kıraatin mütevâtir,⁴¹ buradaki “تَكُنْ” kıraatinin ise şâz⁴² olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Görülmektedir ki müellif, Arap dili açısından tevcihini yaptığı iki kıraati, rivâyet merkezli olarak değerlendirmekte, nakle dayanmadığı için “تَكُنْ” kıraatini şâz olarak nitilemektedir.

Ebussuud Efendi'nin, konuyla ilgili olarak Nisâ sûresindeki إِنَّكُمْ

³⁸ Mâide 5/114.

³⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, Beyrut: ‘Âlemü'l-Kütüb, 1983, I, 325; Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ‘il en-Nehhâs, *İrâbu'l-Kur‘ân*, Beyrut: Dâru'l-Ma‘rife, 2008, s. 253; Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur‘ân min Kütâbi'l-Bedî‘*, Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts. s. 42; Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te‘vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998, II, 314; Ebû Abdullâh Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzi, *Mefâtihu'l-Ġayb*, Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1981, XII, 139; Ebû'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah el-Ukberî, *İrâbu'l-Kirââti’s-Şevâz*, thk. Muhammed es-Seyyid ‘Azzûz, Beyrut: ‘Âlemü'l-Kütüb, 1996, I, 465; Ebû Saïd Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvi, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te‘vîl*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, I, 289; Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahrî'l-Muhîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, IV, 60; Dimyâti, *age*, I, 546.

⁴⁰ Meryem 19/5.

⁴¹ Ebû Amr ve Kisâi'ye nisbet edilen kıraat için bk. İbn Mücâhid, *age*, s. 407; İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 356; Dimyâti, *age*, II, 233.

⁴² İbn Mes‘ûd'a nisbet edilen kıraat için bk. İbn Hâleveyh, *Şevâzzi'l-Kur‘ân*, s. 43; Ukberî, *İrâbu'l-Kirââti’s-Şevâz*, I, 465.

⁴³ Ebussuud, *age*, III, 174.

﴿إِذَا مَثَلُهُمْ﴾⁴⁴ “Yoksa siz de onlar gibi olursunuz”⁴⁴ ayeti hakkında yaptığı değerlendirme de, kıraatlere yaklaşımını yansıtır mahiyettedir. Mezkûr ayetin tefsirinde, “مَثَلُهُمْ” kelimesinin, *mebniye* muzaf olduğu için şâz olarak *fetha* ile “مَثَلُهُمْ” şeklinde⁴⁵ de okunduğunu belirttikten sonra, bu kıraati desteklemek için ﴿بُئِىَ مِثْلُ مَا أَنْتُمْ تَنْطِقُونَ﴾ “Bu vaad, sizin konuşmanız gibi kesin ve gerçektir”⁴⁶ ayetini delil olarak getirmektedir.⁴⁷ Anlaşılan o ki müellif, Arap diline uygun olduğu halde, nakle dayanmadığı ve kıraat-i aşere imamları tarafından rivâyet edilmediği için “مَثَلُهُمْ” kıraatının şâz olduğunu ifade etmektedir.

Yine müellif, ﴿أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ ayeti⁴⁸ bağlamında, sahih kıraatler arasında yer alan ﴿أَنْ تَقُولُوا﴾ kıraatini⁴⁹ naklettikten sonra, ﴿أَنْ تَقُولُوا﴾ şeklindeki kıraati, *cumhurun kıraati*;⁵⁰ ﴿أَصْلُهَا ثَابِتٌ﴾ ayetini,⁵¹ Enes b. Mâlik’in ﴿أَصْلُهَا ثَابِتٌ﴾ şeklinde okuduğunu⁵² belirttikten sonra ﴿أَصْلُهَا ثَابِتٌ﴾ kıraatini, *cemaatin kıraati*;⁵³ ﴿فَاعِلُوا﴾ ayetinin⁵⁴ tevcihini yaparken, ayetin ﴿فَاعِلُوا﴾ şeklinde de okunduğunu⁵⁵ ifade ettikten sonra ﴿فَاعِلُوا﴾ kıraatini, *çoğunluğun kıraati* olarak nitelemektedir.⁵⁶

⁴⁴ Nisâ 4/140.

⁴⁵ Fetha ile okunan şâz kıraat için bk. Ukberî, *age*, I, 414; Ukberî, *et-Tibyân fi İrâbi'l-Kur'an*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrût: Dâru'l-Cil, 1987, I, 399; Ebû Hayyân, *age*, III, 390; Abdüllatif Hatîb, *Mu'cemu'l-Kirâât*, Dimeşk: Dâru Sa'deddîn, 2000, II, 177.

⁴⁶ Zâriyât 51/23.

⁴⁷ Ebussuud, *age*, II, 448.

⁴⁸ A'râf 7/172.

⁴⁹ Bu kıraat, kıraat-i seb'a imamlarından Ebû Amr'a aittir. Bk. İbn Mücâhid, *age*, s. 298; İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 308; Dimyâti, *age*, II, 69.

⁵⁰ Ebussuud, *age*, III, 477.

⁵¹ İbrahim 14/24.

⁵² Şâz olan bu kıraat için bk. İbn Hâleveyh, *Şevâzzi'l-Kur'an*, s. 73; Ebû'l-Feth Osmân b. Cinni el-Mevsîlî, *el-Muhteseb fi Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kirâât ve'l-İzâhi anhâ*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şîbli, Kahire: Meclisü'l-A'la li'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 1994, I, 362; Hatîb, *age*, IV, 481.

⁵³ Ebussuud, *age*, V, 24.

⁵⁴ Bakara 2/279.

⁵⁵ Bu kıraat, Şu'be ve Hamza'ya aittir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 270; Dimyâti, *age*, I, 458.

⁵⁶ Ebussuud, *age*, I, 569.

Aynı şekilde *meşhur kıraat* ifadesini kullandığı durumlarda, bazen “تَعْلَمُونَ/تُعَلِّمُونَ”⁵⁷ gibi iki sahih kıraati,⁵⁸ bazen de “وَدُّتْ/تَوَدُّ”⁵⁹ gibi biri sahih biri şâz kıraati⁶⁰ değerlendirdiği görülmektedir. Bu durumda *meşhur kıraat* ifadesini, ya şâz bir kıraat karşısında sahih kıraate vurgu yapmak için ya da iki sahih kıraatten, Kur’ân metnindeki kıraate⁶¹ vurgu yapmak için kullandığı müşahede edilmektedir.

Yukarıdaki örnekleri değerlendirdiğimizde görülmektedir ki müfessir, mezkûr kavramları, sahih kıraatlere, sahih kıraatler arasından da özellikle hâl-i hazırda elimizde bulunan ve kıraat-i seb’â imamlarından Âsım’ın (ö. 127/745) râvisi Hafs (ö. 180/796) kanalıyla nakledilen Kur’ân metnine vurgu yapmak için kullanmaktadır. Her ne kadar kıraatleri naklederken, rivâyet / nakil olgusuna dair bir tanımlama yapmasa da, yukarıdaki örnekler, onun kıraatleri naklederken rivâyet olgusunu ne denli önemseydiğini göstermektedir.

2. Kıraatlere Mushaf Hattı Açısından Yaklaşımı

Kıraatlerin sıhhat şartlarından birisi de Hz. Osmân zamanında istinsah edilen Mushaflardan herhangi birinin yazım şekline ve iskeletine takdiren de olsa uygun olmasıdır.⁶² Dolayısıyla bu şartı taşımayan kıraatler sahih olarak kabul görmemiş, ancak değişik vesilelerle ayetlerin tefsirinde kullanılmıştır. Tefsirinde sahih ve şâz olarak birçok kıraate yer veren Ebussuud Efendi'nin Mushaf hattını esas kabul ettiği görülmektedir. Onun bu tavrını, tefsirinin muhtelif yerlerinde kullandığı ifadelerden anlamamız mümkündür.

⁵⁷ Âl-i İmrân 3/79.

⁵⁸ Diğer örnekler için bk. Ebussuud, *age*, II, 4, 129-130, 444; VI, 39.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/30.

⁶⁰ Diğer örnekler için bk. Ebussuud, *age*, I, 138; II, 40, 246; III, 287, 297, 457; IV, 272, 278, 400; V, 290, 320; VI, 319; VII, 449; VIII, 291.

⁶¹ Yukarıda geçen “تَعْلَمُونَ/تُعَلِّمُونَ” kıraatinde de görüldüğü üzere müellif, meşhur kıraat ifadesini, her ikisi de sahih olan bu kıraatlerden “تَعْلَمُونَ” kıraatı hakkında kullanmaktadır. bu kıraat da hali hazırda elimizde bulunan Kur’ân metninde yer alan kıraat şeklidir.

⁶² İbnü'l-Cezerî, *age*, I, 9; İsmail Karaçam, *Kıraat İlmî*, s. 84.

Ebussuud Efendi, tefsirinin hemen başında, Fâtiha sûresindeki besmelenin ayetten sayılması ile ilgili görüşleri beyan ettikten sonra şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Besmelenin hükmü, bütün Mushaflarda ittifakla yazılmış ve Mushafların iki kapağı arasında bulunan bütün yazıların, Allah’ın kelamı olduğuna icmâen hükmedilmiş olması, besmelenin ayetten olduğu görüşünü ispat etmektedir.*”⁶³ Müellifin burada, “mushaflar” şeklinde çoğul ifadesini kullanması, Hz. Osmân’ın yanındaki İmam mushaf’a ve ondan çoğaltılarak çeşitli beldelere gönderilen Mushaflara dair tutumunu ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir. Ayrıca Bakara sûresinin başındaki hurûf-u mukataa’nın tefsiri bağlamında, “*Mushaf hattında kurala aykırılık söz konusu olmaz*” şeklindeki ifadesi,⁶⁴ yine bu konudaki tasavvurunun tespiti için önemli bir argüman niteliği taşımaktadır.

Ebussuud Efendi tefsirinde, çeşitli vesilelerle mushaflardaki yazım şekillerine dikkat çekmiş ve Mushaf hattını referans göstermiştir.⁶⁵ Örneğin Fâtihâ sûresindeki “الصراط” kelimesinin irdelerken, kelimenin aslının “السراط” olduğunu, “مسيطر” kelimesinin “مصيطر” olması gibi,⁶⁶ “س”den sonra gelen “ط” harfinden dolayı “س” harfinin “ص” harfine dönüştürülmesiyle kelimenin “الصراط” şeklinde okunduğunu belirtmektedir. Bu izahtan sonra müellif, kendisinden çevrilmiş olana -yani “س” harfine- yaklaşması için “ص” harfinin işmâm yapılarak “ز” sesiyle okunduğunu ifade etmiştir. Bu şekilde “الصراط” kelimesinin üç vecihle (س / ص ve ز harfleri ile) okunduğuna işaret eden müellif, bunların en fasih olanının Kureyş lehçesinde “ص” ile okunan vecih olduğunu ve kelimenin İmam Mushafta bu şekliyle sabit olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷

⁶³ Ebussuud, *age*, I, 45.

⁶⁴ Ebussuud, *age*, I, 78.

⁶⁵ Ebussuud, *age*, I, 66; III, 379; IV, 427; V, 524; VII, 132, 145; VIII, 417, 435.

⁶⁶ Ğâşiye 88/22. Ebussuud Efendi bu kelimenin aslı üzere “س” ile okunduğunu, ayrıca işmâm ile okunduğunu belirtmektedir. Bk. Ebussuud, *age*, VIII, 379.

⁶⁷ Ebussuud, *age*, I, 66.

Aynı şekilde müellif, Yusuf sûresindeki وَلَيَكُونُوا مِنَ الصَّاعِغِينَ ayetinin⁶⁸ tefsirinde de Mushaf hattına vurgu yapmaktadır. Ayette geçen “وَلَيَكُونُوا” kelimesinin şeddeli olarak “وَلَيَكُونَنَّ” şeklinde okunduğunu,⁶⁹ ancak meşhur kıraatin (وَلَيَكُونُوا) daha evlâ olduğunu, çünkü Mushafta “ن” harfinin “ن” şeklinde yazıldığını belirtmektedir.⁷⁰

Ebussuud Efendi'nin, Mushaf hattı konusunda vurguladığı hususlardan birisi de Mushaf hattına uyulması gerektiğidir. Konuyla ilgili olarak وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُطَمِّسُ لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ *“İnkâr edenler, kendilerine mühlet vermemizin, onlar için daha hayırlı olduğunu sanmasınlar”*⁷¹ ayetindeki “أَنَّمَا” ifadesinin “أَنَّ مَا” şeklinde ayrı yazılması gerektiğini, imam mushafa ittiba için bitişik yazıldığını ifade etmektedir.⁷² Yine أَفَرَأَوْا كِتَابِيَّةً ayetinde⁷³ geçen “كِتَابِيَّةً” kelimesindeki “ة”nın sekte için olduğunu belirtmektedir. Sekte için olan “ة”, “جَسَائِيَّةً”,⁷⁴ “مَالِيَّةً”⁷⁵ ve “سُلْطَانِيَّةً”⁷⁶ lafızlarında da mevcuttur ve vakfen sabit vaslen sakıt olmaktadır. Müellife göre, imam mushafta sabit olduğu için burada vakfetmek müstehaptır.⁷⁷

Yukarıda da görüldüğü üzere müellif, tefsirinin çeşitli yerlerinde Mushaf hattına vurgu yapmak sûretiyle kıraat

⁶⁸ Yusuf 12/32.

⁶⁹ Sahih olmayan bu kıraatin bir grup tarafından nakledildiği belirtilmektedir. Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988, III, 108; Zemahşerî, *age*, III, 281; Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Aziz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, III, 252; Ebû'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahmân b. Ali b. Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabî, 1422, II, 437; Ebû Hayyân, *age*, V, 305; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986, VI, 492; Hatîb, *age* IV, 252.

⁷⁰ Ebussuud, *age*, IV, 427.

⁷¹ Âl-i İmrân 3/178.

⁷² Ebussuud, *age*, II, 200.

⁷³ Hâkka 69/19.

⁷⁴ Hâkka 69/20, 26.

⁷⁵ Hâkka 69/28.

⁷⁶ Hâkka 69/29.

⁷⁷ Ebussuud, *age*, VIII, 210.

tasavvurunu ortaya koymaktadır. Mushaf hattına riayet edilmesi gerektiğini açık bir şekilde ifade eden müellifin, buna rağmen tefsirinde, Mushaf hattına muhalif olan kıraatleri nakletmesi, bir çelişki olarak görülmemelidir. Daha önce de ifade edildiği üzere müellif, sahih olmayan kıraatlerden tefsiri manada yararlanmış, onları Kur'ân'dan bir ayet olarak telakkî etmemiştir. Bu cümleden olmak üzere o, tefsirinin birçok yerinde, sahabe Mushaflarındaki farklılıklara değinmiş, “بني مصحف” ifadesini kullanarak sahabeden özellikle İbn Mes'ûd,⁷⁸ Übey b. K'âb (ö. 33/654)⁷⁹ ve İbn Abbâs'ın (ö.68/687)⁸⁰ isimlerini zikrederek Mushaflarına atıfta bulunmuştur. Mezkûr sahabenin Mushaflarına, naklettiği kıraatleri destekleme⁸¹ (وَيُعَضِّدُهُ قِرَاءَةً) ve teyid etme⁸² (وَيُؤَيِّدُهُ قِرَاءَةً) maksadıyla da başvurduğu olmuştur. Bazen de Mushaf sahibi olan sahabenin sadece isimlerini zikrederek farklı okuyuşlarına işaret etmiştir.⁸³

Netice olarak, Mushaflarla ilgili tefsirde yer alan bu örnekler ışığında görmekteyiz ki Ebussuud Efendi, sahih kıraatler hakkında İmam Mushaf'ı ve Hz. Osmân'ın çeşitli beldelere gönderdiği Mushafları esas kabul etmekte, diğer Mushaflarda yer alan farklılıklardan ise tefsir ya da sahih kıraatleri destekleme bağlamında istifade etmektedir.

3. Kıraatlere Arap Dili Açısından Yaklaşımı

İsnad ve Mushaf hattı şartının yanısıra, kıraatlerin sıhhatinin tespiti için ileri sürülen üçüncü şart, kıraatin bir vecihle de olsa Arap gramerine uygun olmasıdır. İbnü'l-Cezerî bu vechin, fasih veya daha fasih olmasının, üzerinde ittifak veya ihtilâf edilen bir kurala dayanıp dayanmamasının kıraat için önemli olmadığını

⁷⁸ Bakara 2/42, 46, 61; Nisâ 4/145; Yusuf 12/105; Nûr 24/23.

⁷⁹ Hicr 15/86; Kureyş 106/1.

⁸⁰ Nûr 24/33.

⁸¹ Bakara 2/137, 158; Nisâ 4/19; Mâide 5/57.

⁸² Bakara 2/204; En'âm 6/27; A'râf 7/105; Hüd 11/57; Râd 13/33; Ahzâb 33/40; Zümer 39/33; Muhammed 47/21.

⁸³ Fâtihâ 1/5; Bakara 2/64; Âl-i İmrân 3/175, 195; Nisâ 4/27; Mâide 5/23, 38, 112; En'âm 6/14; A'râf 7/189; Yunus 10/58; Hüd 11/5, 28, 106; Yusuf 12/18, 31, 36, 94; İbrâhîm 14/7; İsrâ 17/7; Neml 27/66; Sebe 34/14; Şûrâ 42/37; Vâkıa 56/29; Müddessir 74/1; Tekvîr 81/9.

ifade etmektedir.⁸⁴

Arap gramerine uygunluk şartının zaten ilk iki şartın içerisinde mevcut olduğu, dolayısıyla bu şarta gerek olmadığına dair görüşler ileri sürülse de⁸⁵ Arap dili, müfessirlerin kıraatleri tespit ve tercih etmelerinde önemli bir fonksiyona sahiptir.

Tefsirinde, rivâyet ve Mushaf hattına uyulması gerektiğine dair tasavvurunu ortaya koyan Ebussuud Efendi'nin, naklettiği kıraatlerin tevcihini yaparken Arap dilinin imkânlarından azami ölçüde istifade ettiği görülmektedir. Müfessirin, kıraatlere Arap dili açısından yaklaşımını çeşitli açılardan ele almamız ve ilgili örneklerle temas etmemiz konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Bu başlık altında müfessirin, kıraatler arasında tercihte bulunması ve kıraatleri çeşitli delillerle desteklemesi konuları ele alınacak, Arap dili açısından kıraat tasavvuru, bu yönlerden tespit edilmeye çalışılacaktır.

3. 1. Kıraatler Arasında Tercihle Bulunması

Ebussuud Efendi, kıraatleri naklederken çeşitli tercih ifadelerini kullanmaktadır. Kıraatleri naklettiği bazı yerlerde, Arap dili açısından birinin diğerinden daha üstün olduğunu belirtirken daha çok, “...kıraat daha beliğdir;⁸⁶ daha açıktır;⁸⁷ daha doğrudur;⁸⁸ daha fasihtir;⁸⁹ daha kuvvetlidir;⁹⁰ daha muvâfıktır;⁹¹

⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 9.

⁸⁵ Bu konuyla ilgili değerlendirmeleri görmek için bk. İbnü'l-Cezerî, *age*, I, 9-10; Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2012, s. 83; Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, ss. 51-53; Mehmet Dağ, *İhticâc Bağlamında Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, ss. 183-191.

⁸⁶ “البع” : Bakara 2/25, 132; En‘âm 6/161; Enfâl 8/59, 67; Meryem 19/90; Şu‘arâ 26/149; Neml 27/66; Yâsîn 36/19; Sâd 38/5; Şûrâ 42/5; Câsiye 45/21; Nuh 71/22; Nebe 78/37.

⁸⁷ “أظهير” : Âl-i İmrân 3/147; Mâide 5/107; En‘âm 6/33; A‘râf 7/82; Yunus 10/1, 81; Yusuf 12/13; Tâhâ 20/97; Hac 22/39; Cin 72/3, 20; Nebe 78/2; Fecr 89/27.

⁸⁸ “وجهه” : Mâide 5/53; A‘râf 7/10; Enfâl 8/59; Tevbe 9/1; Nahl 16/126; Tâhâ 20/129; Sebe 34/10; Kamer 54/20, 24; Câsiye 45/21; Nebe 78/37.

⁸⁹ “انفضح” : Fâtihâ 1/6; A‘râf 7/137; Tevbe 9/12; Hüd 11/81, 116.

⁹⁰ “أقوى” : Bakara 2/177; A‘râf 7/82; Enfâl 8/41; İbrahim 14/24; Nür 24/51; Rum 30/54.

⁹¹ “أوفى” : Âl-i İmrân 3/30, 147; En‘âm 6/111; Râ‘d 13/4; Hac 22/47; Sâffât 37/52;

*daha münasıptir;*⁹² *daha lâyıktır;*⁹³ *daha evlâdır;*⁹⁴ *daha etkilidir;*⁹⁵ *daha güzeldir;*⁹⁶ *daha sıhhatlidir;*⁹⁷ *daha iyidir;*⁹⁸ *daha sağlamdır;*⁹⁹ *daha oturaklıdır;*¹⁰⁰ *daha uygundur*¹⁰¹” şeklindeki tercih ifadelerini kullandığı görülmektedir. Müellif, yaptığı bu değerlendirmelerde ya iki sahih kıraat arasında ya da biri sahih diğeri şâz bir kıraat arasında tercihini beyan etmektedir. Her iki durumla alakalı seçilen şu örnekler, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Rûm sûresi **اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً** “Sizi güçsüz yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından kuvvet veren ve sonra kuvvetin ardından güçsüzlük ve ihtiyarlık veren Allah’tır”¹⁰² ayetinde üç kez tekrar edilen “ضَعْفٍ” kelimesi, kıraat-i aşere imamlarından Âsım, Hamza (ö. 156/773) ve Halef (ö. 229/844) tarafından metinde geçtiği gibi; diğer kıraat imamları tarafından ise “ضُعْفٍ” şeklinde okunmuştur.¹⁰³ Ebussuud Efendi, mezkûr kelimenin her üç halde de “ض” harfinin *zammes*ıyla “ضُعْفٍ” şeklinde okunduğunu ve bu şekildeki telaffuzun daha kuvvetli (أقوي) olduğunu belirttikten sonra konuyla ilgili olarak İbn Ömer’den (ö. 73/692) bir rivâyete yer vermektedir. Buna göre İbn Ömer şöyle demiştir: “Ben Hz. Peygamber’e bu ayeti (ضُعْفٍ şeklinde *fethalı* olarak) okudum. O ise bana “ضُعْفٍ” şeklinde (*zammeli* olarak)

Ahkâf 46/9; Vâkıa 56/82; Cin 72/20.

⁹² “نسب” : Fâtihâ 1/3; Nisâ 4/94; En’âm 6/23, 59; Tevbe 9/118; Yusuf 12/76; İbrahim 14/24; Ahzâb 33/13; Nebe 78/19.

⁹³ “اليق” : Bakara 2/28; Mâide 5/119; En’âm 6/55; Neml 27/59; Sâd 38/53.

⁹⁴ “أولى” : Nisâ 4/78; Yusuf 12/32; Nûr 24/37; Neml 27/36.

⁹⁵ “أوقع” : Âl-i İmrân 3/30; Enbiyâ 21/88.

⁹⁶ “أحسن” : Yâsîn 36/35.

⁹⁷ “أصح” : Hûd 11/88.

⁹⁸ “أجود” : Hâkka 69/19.

⁹⁹ “أكد” : Enfâl 8/41, 59; Nahl 16/126; Câsiye 45/21; Nebe 78/37.

¹⁰⁰ “أقعد” : Âl-i İmrân 3/147; Nûr 24/51.

¹⁰¹ “أوقى” : Nahl 16/28; Kehf 18/12; Nûr 24/51.

¹⁰² Rûm 30/54.

¹⁰³ İbn Mücâhid, *age*, s. 508; İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 386; Dimyâtî, *age*, II, 359.

okuttu.”¹⁰⁴ Bu rivâyeti nakleden müellif, “ضَعِبٍ” ve “ضُعْبٍ” şeklindeki kıraatin, “فُقْرٌ” ve “فُقْرٌ” gibi iki lügat olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁵ Müellif, iki lügatın hangi kabileye ait olduğu konusunda bilgi vermezken kaynaklar, *zammeli* okuyuşun Kureyş; *fethalı* okuyuşun ise Temim lehçesinde kullanıldığını kaydetmektedir.¹⁰⁶

Yukarıdaki bilgilerden hareketle, müellifin iki sahih kıraatten *zammeli* kıraati daha kuvvetli bulmasında, *zammeli* kıraatin; kurrânın çoğunluğu tarafından nakledilmesinin, bizzat Hz. Peygamber'in İbn Ömer'e *zammeli* olarak okutmasının ve bu kıraatin Kureyş lehçesine ait olmasının etkili olduğu sonucunu çıkarmamız mümkündür.

Müellifin kıraatler arasındaki tercihini belirttiği yerlerde daha çok sahih bir kıraat ile şâz bir kıraati değerlendirmeye tabi tuttuğu müşahede edilmektedir. A'râf sûresi وَيَجْعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ ayetinde¹⁰⁷ geçen “مَعَايِشَ” kelimesi, müellifin bu konudaki yaklaşımına örnek teşkil etmektedir. Mezkûr kelime kıraat imamları tarafından hem “مَعَايِشَ” hem de “مَعَايِشَ” şeklinde okunmuştur.¹⁰⁸

Müellif, “مَعَايِشَ” kelimesinin “مَعْيِشَةَ” nin çoğulu olduğunu belirttikten sonra İbn Âmir'in (ö. 118/736) bu kelimeyi “صَحَائِفَ” ve “مَدَائِنَ” kelimelerine benzeterek *hemze* ile “مَعَايِشَ” şeklinde okuduğunu, ancak doğru olanın, halis *yâ* ile “مَعَايِشَ” şeklinde okumak olduğunu beyan etmektedir.¹⁰⁹ Tefsirinde, mezkûr kelimenin tevcihine dair geniş izahata girmeden *hemzeli* kıraati

¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 58; Tirmizî, el-Kirâât 4; Ebû Dâvud, Hurûf ve'l-kirâât 1.

¹⁰⁵ Ebussuud, *age*, VI, 419.

¹⁰⁶ Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, VI, 277; Ebû Hayyân, *age*, IV, 513; Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Kirâât ve eseruhâ fî ulûmi'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Eseriyye, 1984, I, 230; Hatîb, *age* VII, 175-176.

¹⁰⁷ A'râf 7/10.

¹⁰⁸ İbn Mücâhid, *age*, s. 278.

¹⁰⁹ Ebussuud, *age*, III, 359.

doğru bulmadığını belirten müellifin kendinden önceki âlimlerin görüşlerine muvafakat ederek “مَعَايِش” kıraatini tercih ettiği görülmektedir.¹¹⁰

Konuyla ilgili diğer bir örnek *يَوْمَ يَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ* “O gün her nefis, ne hayır işledi ise karşısında (onu) hazır bulacak, ne kötülük yaptı ise de, onunla kendi arasında uzak bir mesafe olmasını arzu edecek”¹¹¹ ayetinde görülmektedir. Kurrânın ittifak ettiği “تَوَدُّ” kelimesi, İbn Mes‘ûd tarafından “وَدَّتْ” şeklinde okunmuştur.¹¹² Ebussuud Efendi ayetin tevcihi şöyle yapmaktadır: “تَوَدُّ” lafzı, öncesine getirilen mahzûf “أَدُّكُرُوا” kelimesiyle mansub; “تَوَدُّ” lafzı ise ya “كُلُّ نَفْسٍ” kelimesinden hâl ya da isti'nâf olmaktadır. Aynı şekilde “تَجِدُ” kelimesi *يَوْمَ يَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ* lafzının haberidir. “تَوَدُّ” kelimesi merfu olduğu için “مَا” şartiye olamaz.” Bu izahtan sonra müellif, “تَوَدُّ” kelimesinin “وَدَّتْ” şeklinde de okunduğunu, bu durumda “مَا”nın şartiye olabileceğini ancak haber kabul etmenin mana bakımından daha

¹¹⁰ Bahse konu olan kelimenin tevcihini yapan âlimlerden Ebü İshâk İbrahim ez-Zeccâc (ö. 311/923), “مَعَايِش” şeklindeki *hemzeli* kıraatin Nâfi'den (ö. 169/785) rivâyet edildiğini (Sahih kıraatler arasında yer almayan söz konusu rivâyet, Nâf'nin râvisi Hârice'ye aittir) ve Basra'lı nahivcilere göre *hemzeli* okumanın hata olduğunu ifade etmektedir. Nâfi'den gelen bu kıraatin izahını bilmediğini belirten Zeccâc şu ihtimal üzerinde durmaktadır: “Ancak kelimenin aslından olan buradaki *yâ* harfi, “مَعْيِشَةٌ” kelimesinde sakin kılınmıştır. Böylece kelime “صحيفة” kelimesine benzemiş olur. Binâenaleyh “مَعَايِشٌ” kelimesi de “صحائف” kelimesine benzemiş olur. *Hemze* ile okuyanlar, “صحائف” kelimesine *hemzeyi* getirdikleri gibi, benzerlik yolu ile “مَعَايِشٌ” kelimesine de getirmişlerdir. Ancak bu ikisi arasındaki fark, “مَعْيِشَةٌ” kelimesindeki *yâ* harfinin asıl, “صحيفة” kelimesindeki *yâ* harfinin zâid olmasıdır.” Bk. Zeccâc, *age*, II, 320-321. Buna benzer bir izahı yapan İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/923) ve Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs (ö. 338/950) da *hemze* ile okumanın hata olduğunu ve caiz olmadığını belirterek “مَعَايِشٌ” kıraatini tercih etmektedirler. Bk. Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 2000, XII, 316; Nehhâs, *age*, s. 298.

¹¹¹ Âl-i İmrân 3/30.

¹¹² Ferrâ, *age*, I, 207; Zemahşerî, *age*, I, 546; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, I, 427; Râzi, *age*, VII, 17; Ebü Hayyân, *age*, II, 447; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, III, 123; Hatîb, *age*, I, 472.

etkili (أَوْفَى) olacağını ifade etmektedir. Çünkü o, olmuş bir şeyin hikâyesidir (kâfirlerin o gündeki durumunun anlatılmasıdır) ve meşhur kıraate daha uygundur (أَوْفَى).¹¹³

Görüldüğü üzere müfessir, Arap dili açısından ayetin tahlilini yaptıktan sonra İbn Mes'ûd'a nispet edilen kıraati nakletmiş, hem mana bakımından hem de cumhurun kıraati olması hasebiyle sahih kıraati tercih ettiğini belirtmiştir.

Müellif, kıraatler arasında değerlendirme yaparken nadiren de olsa sahih kıraat karşısında şâz bir kıraati belağat yönünden daha güzel bulduğu da olmuştur. Sâd sûresi عَجَابٌ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عَجَابٌ “*Muhakkak bu, tuhaf/şaşılacak bir şeydir*”¹¹⁴ ayetinin tefsirinde¹¹⁵ müellif, “عَجَابٌ” lafzının, hayreti izhar etme konusunda belîğ bir ifade olduğunu söylemektedir. “عَجَابٌ” kelimesinin, şeddeli olarak “عَجَابٌ” şeklinde de okunduğunu belirten müfessir, bu şeddeli okuyuşun daha belîğ (أَبْلَغُ) olduğunu ve bu kullanımın bir benzerinin “كُرَامٌ-كُرَامٌ” kelimelerinde de bulunduğunu bildirmektedir.¹¹⁶

Ayette geçen “عَجَابٌ” kelimesi hakkında kıraat-i aşere imamları arasında ihtilâf bulunmazken, şeddeli olarak okunan “عَجَابٌ”

¹¹³ Ebussuud, *age*, II, 39-40.

¹¹⁴ Sâd 38/5.

¹¹⁵ Müfessir, ayetin sebab-i nüzûlü ile ilgili olarak şu olayı nakletmektedir: Rivâyete göre Hz. Ömer Müslüman olması Kureyş'in çok ağırına gitti. Bunun üzerine ileri gelenlerden yirmi beş kişi toplanıp Ebû Tâlip'e giderek: “Sen bizim reisimiz ve büyüğümüzün. Olanları da biliyorsun. Bizimle kardeşinin oğlu arasında hükmetmen için sana geldik” dediler. Bunun üzerine Ebû Tâlip Peygamber Efendimizi çağırıp şöyle dedi: “Ey kardeşimin oğlu! Şunlar senin kavmindir. Senden bir şey istiyorlar, sen de kavminden tamamen yüz çevirme.” Peygamberimiz onlara ne istediğini sorunca, onlar: “Sen, bizden ve ilahlarımızdan söz etme, biz de seni ilahınla baş başa bırakalım” dediler. Peygamberimiz: “Ben sizin istediğinizi verirsem, siz de, sayesinde bütün Araplara hakim olacağınız ve auzunuzun size boyun egeceği bir kelime söyler misiniz?” buyurdu. Onlar da: “Evet on kelime söyleriz” dediler. Peygamberimiz: “Lâ ilâhe illallâh deyin!” buyurunca Kureyş'in ileri gelenleri kalkıp gittiler ve bu iki ayette (Kendi içlerinden kendilerine bir uyarıcı gelmesine hayret ettiler de: “Bu pek yalancı büyük bir sihirbazdır. Bütün ilahları bir tek ilah mı kılmış? Muhakkak bu tuhaf bir şeydir” dediler) zikredilenleri söylediler. Bk. Ebussuud, *age*, VII, 146.

¹¹⁶ Bk. Ebussuud, *age*, VII, 146.

şeklindeki şâz kıraatin, Ali b. Ebî Tâlip (ö. 40/661) ve Abdurrahmân es-Sülemî'ye (ö. 73/692) ait olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁷ Mezkûr kıraat hakkında değerlendirme yapan âlimler, şeddeli kıraatin daha belîğ olduğunu ifade ederek,¹¹⁸ bu görüşlerini desteklemek için *وَمَكْرُوا مَكْرًا كَبِيرًا* ayetini¹¹⁹ delil olarak getirmişlerdir.¹²⁰ Ayrıca her iki kelimenin de aynı anlama geldiğini¹²¹ ve Ezdi Şenûe adındaki bir kabilenin lügatı olduğunu ifade etmişlerdir.¹²²

Bu bilgiler neticesinde Ebussuud Efendi'nin, aynı anlama gelen iki kıraatten, -şâz olmasına rağmen- anlam bakımından şeddeli olan kıraati tercih ettiğini söyleyebiliriz.

Müfessirin, şâz bir kıraati tercih etmesiyle ilgili olarak son bir örnek daha vererek bu konuyu nihayete erdirmek istiyoruz. Kıraat imamları, Yâsîn sûresi *قَالُوا طَائِفُكُمْ مَعَكُمْ أَلَمْ يُدْرِكُوا* “(Elçiler) şöyle dediler: Uğursuzluğunuz kendinizdendir. Size öğüt verildiği için mi (uğursuzluğa uğruyorsunuz?)”¹²³ ayetinde geçen “أَلَمْ يُدْرِكُوا” lafzı hakkında ihtilâf etmişlerdir.¹²⁴ Ebussuud Efendi, ayetin tefsiri

¹¹⁷ Ferrâ, *age*, II, 398; İbn Hâleveyh, *Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 130; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II, 230; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Ârabî, 2002, VIII, 179; İbn Atıyye, *age*, IV, 562; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 560; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî, Riyâd: Dâru'l-Âlemü'l-Kütüb, 2003, XV, 149; Ebû Hayyân, *age*, VII, 379; Semîn el-Halebî, *age*, XI, 357; Hatîb, *age* VIII, 80.

¹¹⁸ Zemahşerî, *age*, V, 243; Ukberî, *İrâbu'l-Kirâati's-Şevâz*, II, 391; Beyzâvî, *age*, II, 307; Ebû Hayyân, *age*, VII, 379; Semîn el-Halebî, *age*, XI, 358.

¹¹⁹ Nüh 71/22.

¹²⁰ Ferrâ, *age*, II, 398; Zemahşerî, *age*, V, 243; İbnü'l-Cevzî, *age*, III, 560; Râzî, *age*, XXVI, 178; Kurtubî, *age*, XV, 149; Semîn el-Halebî, *age*, XI, 357.

¹²¹ Ferrâ, *age*, II, 398; Zeccâc, *age*, IV, 321; Sa'lebî, *age*, VIII, 179; İbnü'l-Cevzî, *age*, III, 560.

¹²² Sa'lebî, *age*, VIII, 179; Kurtubî, *age*, XV, 149; Ebû Hayyân, *age*, VII, 379; Semîn el-Halebî, *age*, XI, 358.

¹²³ Yâsîn 36/19.

¹²⁴ Ferrâ ve Nehhâs, söz konusu kelime hakkında yedi vecih bulunduğunu belirtirken Kurtubî ve Ebû Hayyân ise mezkûr kelime hakkında dokuz vecih nakletmektedirler. Bilgi için bk. Ferrâ, *age*, II, 374; Nehhâs, *age*, s. 817; Kurtubî, *age*, XV, 16-17; Ebû Hayyân, *age*, VII, 314; Ayrıca bütün vecihleri bir arada görmek için bk. Hatîb, *age* VII, 468-481.

sadedinde “أَيْنَ دُكْرْتُمْ” ifadesinde şartın cevabının mahzûf olduğunu zikrettikten sonra “أَيْنَ” lafzının kıraatiyle ilgili beş farklı vecih nakletmektedir. Buna göre mezkûr lafız, iki hemze arasında elif ile “أَيْنَ” şeklinde;¹²⁵ iki hemzenin fethasıyla “أَيْنَ” şeklinde;¹²⁶ soru hemzesi olmaksızın “أَيْنَ”¹²⁷ ve “أَيْنَ”¹²⁸ şeklinde ve “أَيْنَ”¹²⁹ şeklinde okunmaktadır. Müellif, birincisi sahih olan bu vecihleri naklettikten sonra, “أَيْنَ دُكْرْتُمْ” kıraatının “size nerede öğüt verilirse, sizin uğursuzluğunuz sizinle beraberdir” anlamında olduğunu ve bu kıraatin daha belîğ (البلغ) olduğunu ifade etmektedir.¹³⁰

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bahse konu olan kıraat ihtilâfi hakkında, tefsir âlimlerinden sadece Beyzâvî (ö. 685/1286), “أَيْنَ دُكْرْتُمْ” kıraatini daha belîğ bulduğunu beyan etmektedir.¹³¹ Bu durumda müellifin, Beyzâvî ile aynı kanaatte olduğu düşünülebilir.

Yukarıda verilen örneklerden hareketle görülmektedir ki Ebussuud Efendi, naklettiği kıraatleri Arap dili açısından değerlendirirken, bazen tercihini ortaya koyan ifadeler kullanmaktadır. Bu bağlamda iki sahih kıraatten birini tercih ederken, tercihini Âsım'ın ravisi Hafs'ın kıraatinden veya cumhurun kıraatinden yana kullandığı; biri sahih diğeri şâz bir kıraati naklederken tercihinin daha çok sahih olan kıraatle örtüştüğü anlaşılmaktadır. Nadir de olsa sahih kıraat karşısında

¹²⁵ İbn Mücâhid, *age*, s. 540; Nehhâs, *age*, s. 817; Zemahşerî, *age*, V, 170; Kurtubî, *age*, XV, 16; Beyzâvî, *age*, II, 279; İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 393; Dimyâtî, *age*, II, 398; Hatîb, *age* VII, 468.

¹²⁶ Zeccâc, *age*, IV, 282; Nehhâs, *age*, s. 817; İbn Hâleveyh, *Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 126; Ukberî, *İrâbu'l-Kıraati's-Şevâz*, II, 358; Kurtubî, *age*, XV, 16; Beyzâvî, *age*, II, 279; Ebû Hayyân, *age*, VII, 314; Hatîb, *age* VII, 469.

¹²⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II, 205; Zemahşerî, *age*, V, 171; Kurtubî, *age*, XV, 17; Beyzâvî, *age*, II, 279; Ebû Hayyân, *age*, VII, 314; Hatîb, *age* VII, 469.

¹²⁸ İbn Hâleveyh, *age*, s. 126; Zemahşerî, *age*, V, 171; Ebû Hayyân, *age*, VII, 314; Hatîb, *age* VII, 470.

¹²⁹ Ferrâ, *age*, II, 374; Nehhâs, *age*, s. 817; İbn Cinnî, *age*, II, 206; Zemahşerî, *age*, V, 171; Ukberî, *age*, II, 359; Kurtubî, *age*, XV, 17; Beyzâvî, *age*, II, 279; Ebû Hayyân, *age*, VII, 314; Hatîb, *age* VII, 470.

¹³⁰ Ebussuud, *age*, VII, 70-71.

¹³¹ Beyzâvî, *age*, II, 279.

şâz bir kıraati tercih ettiği ve mana bakımından daha belîğ bulunduğu da vaki olmuştur. Onun bu yöndeki tespitleri, sahih kıraati kabul etmediği anlamına gelmemelidir. Zira daha önce de ifade edildiği gibi rivâyet ve Mushaf hattı açısından kıraatlere yaklaşımı, onun bu konudaki tavrını zaten ortaya koymaktadır.

Bir müfessir olarak Ebussuud Efendi, kıraatleri değerlendirirken önceki âlimlerin görüşlerinden istifade etmiş, sahih kıraatleri tespit kriterlerinden olan rivâyet, Mushaf hattı ve belki de en çok Arap dili kriterini işleterek, en fasih, en belîğ kullanıma dair kanaatini yeri geldikçe ortaya koymuştur.

Ayrıca Ebussuud Efendi, Arap dili açısından kıraatlerin tevcihini yaparken, zaman zaman bazı kıraatleri eleştiriye tabi tuttuğu da olmuştur. O, tenkit ettiği kıraatlerle ilgili kanaatini belirtirken aynı zamanda söz konusu kıraatler hakkındaki tercihini de bir şekilde ortaya koymuş olmaktadır. Bu vesileyle onun kıraatlere eleştirel yaklaşımı, bu başlık altında, seçilen bazı örnekler üzerinden ele alınacaktır.

Müellifin, kıraatleri eleştirdiği yerlerde genelde o kıraatlerin zayıf¹³² veya hatalı¹³³ olduğuna dair ifade kalıplarını kullandığı, şâz kıraatlerin¹³⁴ yanında nadiren de olsa sahih kıraatleri¹³⁵ tenkide tabi tuttuğu müşahede edilmektedir.

Konuyla ilgili örneklerden biri *وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا* ayetindeki¹³⁶ “فاصطادوا” kelimesinde yer almaktadır. Kıraat-i aşere imamları kelimenin okunuşu hakkında ihtilâf etmezken, kaynaklar söz konusu kelimenin şâz olarak “فاصطادوا” şeklinde okunduğunu kaydetmektedir.¹³⁷

Müfessir, bahse konu olan ayetin tefsiri sadedinde, “فاصطادوا”

¹³² “ضعيف” : Bakara 2/34, 246; Mâide 5/2; A'râf 7/157; Enbiyâ 21/18, 79; Saffât 37/153.

¹³³ “... الحن” : Bakara 2/6, 284; Tevbe 9/12, 90.

¹³⁴ Bakara 2/6, 34, 126; Mâide 5/2; A'râf 7/157; Tevbe 9/90; Enbiyâ 21/18, 79.

¹³⁵ Bakara 2/246, 284; Tevbe 9/12; Saffât 37/153.

¹³⁶ Mâide 5/2.

¹³⁷ İbn Hâleveyh, *age*, s. 370; İbn Cinnî, *age*, I, 205; Ukberî, *age*, I, 426.

kelimesinin, vasıl hemzesindeki harekenin “ف” harfine aktarılması neticesinde “ف” nin *kesresi*yle, “فَاصْطَادُوا” şeklinde okunduğunu ve bu okuyuşun cidden zayıf (وهو ضعيف جداً) olduğunu belirtmektedir.¹³⁸ Tefsir ve kıraat âlimlerinin bir kısmı kelimenin “فَاصْطَادُوا” şeklindeki kıraatini nakledip hareke değişimini izah etmekle yetinirken,¹³⁹ bir kısmı da bu şekildeki bir kıraatin zayıf ve müşkil/problemliliğini belirterek bu konudaki tercihini ortaya koymaktadır.¹⁴⁰

Aynı şekilde, Tevbe sûresi وَجَاءَ الْمُعَذِّبُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ *“Bedevilerden özür dileyenler, kendilerine izin verilmesi için geldiler”*¹⁴¹ ayetinde geçen “مُعَذِّبُونَ” kelimesi de konumuz için örnek teşkil etmektedir. Mezkûr kelime, kıraat-i aşere imamlarından sadece Ya’kûb (ö. 205/821) tarafından tahfif ile “مُعَذِّبُونَ” şeklinde okunmuştur.¹⁴² Kelimenin şâz olarak nakledilen “مُعَذِّبُونَ”¹⁴³ kıraati yanında farklı vecihleri¹⁴⁴ bulunmakla beraber konu, müellifin tefsirinde yer alan “مُعَذِّبُونَ” kıraati çerçevesinde ele alınacaktır.¹⁴⁵

“مُعَذِّبُونَ” kıraatine göre “ع” ve “ذ” harfinin şeddesiyle okunan bu

¹³⁸ Ebussuud, *age*, III, 9.

¹³⁹ İbn Hâleveyh, *age*, s. 370; Zemahşerî, *age*, V, 170; Râzî, *age*, XXVI, 178; Ukberî, *age*, I, 426.

¹⁴⁰ İbn Cinnî, *age*, I, 205; İbn Atıyye, *age*, II, 173; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 416; Beyzâvî, *age*, I, 254; Semîn el-Halebî, *age*, IV, 188.

¹⁴¹ Tevbe 9/90.

¹⁴² İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 315; Dimyâtî, *age*, II, 96.

¹⁴³ Ukberî, *İrâbu'l-Kırâati's-Şevâz*, I, 628; Ebû Hayyân, *age*, V, 86; Hatîb, *age* III, 435.

¹⁴⁴ Şâz rivâyetler arasında yer alan bu vecihler için bk. İbn Hâleveyh, *age*, s. 60; Ukberî, *age*, I, 628; Ebû Hayyân, *age*, V, 86; Hatîb, *age* III, 435-437.

¹⁴⁵ Müellifin tefsirinde yer alan diğer vecihler hakkındaki değerlendirmeleri şöyledir: a. “مُعَذِّبُونَ” : Müellif, bu kelimenin tahlilini yaparken iki izah şeklinden bahsetmektedir. Birincisi, bu kelime “عَذَّرَ” den gelmektedir ki, bir işte kusur edip mazereti olmadığı halde mazereti varmış hissini vermektir. İkincisi ise, “مُعَذِّبُونَ” kelimesinden (مُعَذِّبُونَ) den gelmektedir. Bu durumda “ت”, “ذ” harfine idğam edilmiş, harekesi de “ع” harfine nakledilmiştir. b. “مُعَذِّبُونَ” : Müellif, “عَذَّرَ” fiilinden gelen bu kelimenin, özür konusunda gayret etmek, çabalamak anlamında kullanıldığından bahsetmektedir. Savaşa katılmamak için özür beyan edenlerin Esed ve Gatafan kabileleri veya Âmir b. Tufeyl'in (ö. 12/633) heyeti olduğunu ve “Bizim çocuklarımız ve çeşitli sıkıntılarımız var, savaşa katılmamak için bize müsaade et” şeklinde mazeretlerini ortaya koyduklarını nakletmektedir. Bk. Ebussuud, *age*, IV, 150.

kelimenin “إِعْتَذَرَ / mazeret göstermek, bahane olarak ileri sürmek” anlamında, “تَعَدَّرَ” filinden geldiğini ifade eden müellif, bu şekildeki bir kullanımın hata (حُرِّ) olduğunu belirttikten sonra bunun sebebini şöyle izah etmektedir: “ت” harfi, “ع” harfine idğam olmaz. “ت” nın “ع” ile olan idğamı; “مَطْلُوعَيْنِ”, “رَزَّيْ” ve “أَصْدَقُ” kelimelerinde olduğu üzere, “ت” nın, “ط”, “ز” ve “ص” harfleri ile olan idğamı gibi değildir.¹⁴⁶

Görüldüğü üzere müellif, söz konusu kıraat vecihlerini Arap dili açısından değerlendirmiş ve “مُعَدَّرُونَ” şeklindeki şâz kıraatin, gramer bakımından hatalı olduğunu belirtmiştir.

Yukarıdaki örneklerden sonra, müellifin, sahîh bir kıraate getirdiği eleştiriye dair bir örnek vererek bu konuyu nihayete erdirelim. Kıraat âlimleri, فَتَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ ayetinde¹⁴⁷ geçen “أُمَّةٌ” kelimesi hakkında ihtilâf etmişlerdir. Bahse konu olan kelimeyi, kıraat-i aşere imamlarından Nâfi, İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 154/771) ve Ebû Ca’fer (ö. 130/747) *teshîl* ile (hemze ile *yâ* arası bir sesle) “أُمَّةٌ” diye; diğerleri ise *tahkîk* ile (her iki *hemz*eyi telaffuz ederek) “أُمَّةٌ” şeklinde; ayrıca Nâfi, İbn Kesîr ve Ebu Amr, ikinci *hemz*eyi *yâ* harfine dönüştürerek (*ibdâl* ile) “أُمَّةٌ” şeklinde okumuşlardır.¹⁴⁸

Kıraat birikimi içerisinde usûl farklılıkları başlığı altında ele alınan bu tür telaffuz farklılıklarının manaya bir tesiri bulunmamaktadır. Bununla beraber kaynaklar, söz konusu kelimenin *tahkîk*, *teshîl* ve *ibdâl* ile okunmasıyla alakalı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Ebussuud, *age*, IV, 150.

¹⁴⁷ Tevbe 9/12.

¹⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *age*, I, 429; Dimyâti, *age*, II, 87.

¹⁴⁹ Örneğin Zeccâc, *tahkîk* ile okunan “أُمَّةٌ” kıraatini izah ederken, bu kelimenin aslının “أُمَّةٌ” olduğunu, nasıl ki “مِنَالٌ” kelimesinin çoğulu “أُمَّةٌ” gelirse bunun da “إِمَامٌ” kelimesinin çoğulu olduğunu belirtmektedir. Zeccâc devamla şöyle der: “İki mim bir araya gelince, birincisi ikincisine idğam edilir ve harekesi ikinci *hemz*eye verilir. Neticede kelime “أُمَّةٌ” haline dönüşmüş olur. Aynı kelimde iki *hemzenin* bir

Tefsirinde, söz konusu kelimenin her üç kıraatine de değinen Ebussuud Efendi, “أَيُّمَةٌ” kelimesinin, iki hemzenin de aslı üzere bırakılarak *tahkik* ile okunduğunu, en fasih olanın ise ikinci *hemzeyi teshil* ile okumak olduğunu beyan etmektedir. “أَيُّمَةٌ” şeklinde, *yâ* harfinin açıktan okunduğu kıraati de nakleden müellif, böyle okumanın, Ferrâ'ya göre¹⁵⁰ açık bir hata olduğunu zikretmektedir.¹⁵¹ Sahih bir kıraatin Arap dili açısından hatalı olduğunu ifade eden müellifin, Zemahşerî ve onu takip eden Beyzâvî'nin tespitleri istikametinde görüş beyan ettiği görülmektedir. Her ne kadar Ebussuud, adı geçen müfessirlerin tespitlerinden hareketle, hâlis *yâ* ile okunan kıraatin açık bir hata (لَحْنٌ ظَاهِرٌ) olduğunu beyan etse de, bu tespitin Ferrâ'ya göre olduğunu nakletmekle, sahih olarak gelen bir kıraat karşısında temkini de elden bırakmadığı izlenimini vermektedir. Müellifin, sahih kıraatleri tenkit ettiği yerlerde, sadece o kıraatin zayıf veya hatalı olduğunu ifade etmekle yetinmesi ve Zemahşerî'nin eleştirdiği birçok sahih kıraat hakkında görüş beyan etmemesi bu kanaatimizi desteklemektedir.¹⁵²

Yukarıdaki örneklerden hareketle Ebussuud Efendinin, kıraatleri, Arap dili açısından değerlendirmeye tabi tuttuğu; neticede daha belîğ ve fasih bulduğu kıraati tercih ettiği; bazen de kıraatlere eleştirel yaklaşıp tenkit ettiği görülmektedir. Aslında

arada bulunması hoş olmadığından, ikinci hemze meksûr olan *yâ* harfine (أَيُّمَةٌ) dönüşmüş olur.” Tefsirinde, söz konusu kelime hakkında değerlendirme yapan Zemahşerî, “أَيُّمَةٌ” kelimesinin, *hemze* ile başlayan ve kendisinden sonra *yâ* ile *hemze* arası bir *hemze* bulunan (*teshil* ile okunan) bir lafız olduğunu, Basralılara göre makbul olmasa da, *tahkik* ile okumanın meşhur bir kıraat olduğunu, ancak, ikinci *hemzeyi* açık bir *yâ* ile okumanın ise meşhur bir kıraat olmadığını ifade etmektedir. Daha da ileriye giderek açık *yâ* ile okumanın câiz olmadığını söyleyen Zemahşerî, böyle okuyan kimsenin kıraatte hataya düştüğünü ve lafzı tahrif ettiğini iddia etmektedir. Beyzâvî de, *yâ* harfini açıktan okumanın hata olduğunu söyleyerek bu konuda Zemahşerî'ye katılmaktadır. Bk. Zeccâc, *age*, II, 434-435; Zemahşerî, *age*, III, 18; Beyzâvî, *age*, I, 397.

¹⁵⁰ Tarafımızdan yapılan araştırmalar neticesinde, bu görüşün Ferrâ'ya ait olduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹⁵¹ Ebussuud, *age*, IV, 75.

¹⁵² Zemahşerî, tefsirinde yirmiye yakın yerde sahih kıraatlere eleştirel yaklaşmaktadır. Bilgi için bk. Mustafa Kılıç, *Kıraat Tefsir İlişkisi-Zemahşerî Örneği*, İstanbul: MÜFVY., 2015, ss. 334-344. Ebussuud Efendi ise dört yerde kendisine muvafakat etmektedir. Bk. Ebussuud, *age*, I, 515, 589; IV, 75; VII, 136.

onun bu yaklaşımı, kıraat tasavvurunu yansıtmaması ve Arap diline verdiği önemi ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

3. 2. Kıraatleri Çeşitli Delillerle Desteklemesi

Kıraat ve tefsir âlimleri, naklettikleri kıraatleri desteklemek maksadıyla bir takım delillere başvurmuşlardır. *İhticâc* kavramıyla ifade edilen bu hususa,¹⁵³ neredeyse kıraatlerin nakledildiği eserlerin tamamında rastlamak mümkündür. Hatta konuyla ilgili kaleme alınan müstakil hüccet kitapları da mevcuttur.¹⁵⁴

Kaynaklarda yer alan kıraat vecihlerinin pek çoğunu tefsirinde nakleden Ebussuud Efendi, aktardığı bazı kıraat vecihleri için ya başka bir ayeti¹⁵⁵ ya da farklı bir kıraati¹⁵⁶ veya rivâyet edilen bir hadis-i şerifi¹⁵⁷ yahut Arap dilindeki bir kullanımı¹⁵⁸ delil olarak ileri sürmekte ve ele aldığı kıraat vechini bu şekilde desteklemektedir. Konu, seçilen bazı örnekler üzerinden izah edilmeye çalışılacaktır.

¹⁵³ İhticâc kavramıyla alakalı bilgi için bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MÜİFVY., 2011, ss. 109-111.

¹⁵⁴ Bu konuyla ilgili telif edilen çalışmalara örnek olarak şu eserler verilebilir: İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-Kurâti's-Seb'*; Fârisî, *el-Hücce li'l-Kurrâi's-Seb'*; İbn Zencele, *Hüccetü'l-Kurâat*; Mekki b. Ebi Tâlib, *el-Keşf 'an Vücuhi'l-Kurâti's-Seb' ve 'İlelihâ ve Hicecihâ*. Ayrıca, Mehmet Dağ tarafından yapılan, *İhticac Bağlamında Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* adlı doktora tezi, bu konuda yapılmış akademik çalışmalardandır.

¹⁵⁵ Konuya örnek olabilecek ayetlerin bir kısmı için bk. Fâtiha 1/4; Bakara 2/20, 233, 285; Âl-i İmrân 3/122; Nisâ 4/140; Mâide 5/114; En'âm 6/109; A'râf 7/3, 41; Enfâl 8/11, 41; Tevbe 9/42; İbrâhîm 14/22; Kehf 18/47; Tâhâ 20/64, 77; Mü'minûn 23/116; Şuarâ 26/198; Ahzâb 33/26; Zuhruf 33/35; İnşikâk 84/12.

¹⁵⁶ Örnek için bk. Bakara 2/61, 204, 253; Âl-i İmrân 3/121, 175; Nisâ 4/3, 19, 98, 145; Mâide 5/27, 57, 105; En'âm 6/27, 59, 109, 140, 154; A'râf 7/145; Tevbe 9/17, 19, 81; Hüd 11/57; İsrâ 17/33, 101; Meryem 19/32; Tâhâ 20/97; Enbiyâ 21/87; Ahzâb 33/40; Yâsin 36/56; Hakkâ 69/9; Meâric 70/1

¹⁵⁷ Örnek için bk. Bakara 2/31; Mâide 5/45; İsrâ 17/16; Râd 13/24; Kamer 54/45; Felak 113/4.

¹⁵⁸ Konuya örnek olabilecek ayetlerin bir kısmı için bk. Bakara 2/4, 25, 46, 117, 133, 143; Âl-i İmrân 3/117, 169; Nisâ 4/100; En'âm 6/86; A'râf 7/73, 74, 105; Enfâl 8/67; Tevbe 9/63, 111; Yunus 10/90; Hüd 11/15, 16, 89; Yusuf 12/31, 51; Nahl 16/78; İsrâ 17/41, 80; Meryem 19/82; Hac 22/36; Mü'minûn 23/1, 20; Nûr 24/55; Furkân 25/10, 61; Neml 27/25; Kasas 28/28; Lokman 31/16; Sebe 34/52; Yâsin 36/29; Saffât 37/55; Sâd 38/3; Ahkâf 56/15; Kâf 50/22; Rahmân 55/24, 37; Mülk 67/11; Müddessir 74/6; Nebe 78/28.

3. 2. 1. Arap Şiirinden Delil Getirmesi

Lokman sûresinde geçen مِنْ عَزْدِ لِكُمْ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ عَرْدَلٍ “*Yavrucuğum! Yaptığın iş, bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa*”¹⁵⁹ ayetindeki “مِثْقَالَ” kelimesi, kıraat imamlarının çoğu tarafından metinde geçtiği gibi, Nâfi ve Ebû Ca’fer tarafından ise “مِثْقَالُ” şeklinde okunmuştur.¹⁶⁰

Müfessir, söz konusu ayetin tevcihini yaparken, “مِثْقَالُ” lafzının *ref* ile “مِثْقَالُ” şeklinde okunduğunu, “إِنَّهَا” daki *hâ* zamirinin kıssa için olduğunu ve “كَانَ” nin de *tam fül* olduğunu ifade etmektedir. “كَانَ” nin müennes olmasını, “مِثْقَالُ” nin “حَبَّةٍ” lafzına muzaf olmasına bağlayan müfessir, bu duruma misal olarak Arap şiirinden şu beyti getirmektedir: كَمَا شَرَفَتْ صَدْرُ الْقَنَاتِ مِنَ الدَّمِّ... “(Söylediğim söz boğazına takıldı) *Kanın mızrağın boğazına takıldığı gibi*”¹⁶¹ Burada görüldüğü gibi “شَرَفَتْ” kelimesi, “القَنَاتِ” kelimesinden müenneslik almıştır.

Konuyla ilgili diğer bir örnek için Bakara sûresinde yer alan الَّذِينَ “Onlar ki, Rablerine kavuşacaklarını bilirler”¹⁶² ayetini vermemiz mümkündür. Ayette geçen “يَظُنُّونَ” lafzı, İbn Mes’ûd tarafından “يَعْلَمُونَ” şeklinde okunmuştur.¹⁶³

Müellif tefsirinde, söz konusu ayeti, “Onlar, dünyada yaptıklarının karşılığını görmek üzere kıyamet günü Allah’ın huzurunda toplanacaklarına kesin olarak inanırlar. Bundan dolayıdır ki hesaplarını ilâhî nimetlere rağbet ve azaptan sakınma esası üzerine yaparlar” şeklinde tevîl etmektedir. “يَظُنُّونَ / bilirler” ifadesini, *kesin olarak inanırlar* şeklinde tefsir eden müellif, İbn

¹⁵⁹ Lokman 31/16.

¹⁶⁰ İbn Mücâhid, *age*, s. 429; İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 363; Dimyâti, *age*, II, 264-265.

¹⁶¹ Ebussuud, *age*, VI, 434-435. Ayrıca bk. Ferrâ, *age*, II, 328; Nehhâs, *age*, s. 752; Zemahşerî, *age*, V, 13; Beyzâvî, *age*, II, 228.

¹⁶² Bakara 2/46.

¹⁶³ Zemahşerî, *age*, I, 262; Beyzâvî, *age*, I, 59; Ebû Hayyân, *age*, I, 342; Hatib, *age*, I, 93; M. Kemal Atik, *Karşılaştırmalı Kur’ân Tarihi*, İstanbul: MS Yay., 2012, s. 40.

Mes'ûd'un mushafında mezkûr kelimenin “يَعْلَمُونَ / bilirler” şeklinde yazıldığını ve bunun, ayetin tefsirindeki izahı teyid ettiğini zikretmektedir.¹⁶⁴

Müellife göre ayette geçen *zan* tabirinde, ilim (bilme) tarafı ağır bastığından ve *zan* tabiri, *beklemek/ummak* manasını zımnen içerdiğinden dolayı *ilim* lafzının yerine kullanılmıştır ve şairin şu sözü de bu kullanıma örnek teşkil etmektedir: مُخَالِطُ مَا بَيْنَ الشَّرَاسِيفِ حَائِفٌ / فَأَرْسَلْتُهُ مُسْتَتِيرِينَ الظَّلِّ إِنَّهُ “Onu (oku), kaburga kemiklerinin arasına, içine işleyeceğini kesin bir şekilde bilerek gönderdim”¹⁶⁵

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere müellif, naklettiği kıraatleri desteklemek için Arap şiirine müracaat etmiştir. İlk örnekte sahih bir kıraat bağlamında, diğer örnekte ise sahih bir kıraati şâz olan bir kıraatle destekledikten sonra her iki kıraatin izahı noktasında Arap dilinden örnekler vermek sûretiyle naklettiği kıraatleri temellendirme yoluna gitmiştir.

3. 2. 2. Farklı Bir Kıraatten Delil Getirmesi

Müellifin kıraatleri naklederken müracaat ettiği *ih ticâc* şekillerinden birisi de, o kıraat hakkında başka bir kıraatten delil getirmesidir. Meryem sûresinde geçen وَبِرًّا بِوَالِدَيْهِ “Beni anama itaatkâr kıldı”¹⁶⁶ ayetini konuya örnek olarak verebiliriz. Söz konusu ayetteki “وَبِرًّا” lafzı, şâz olarak “وَبِرًّا”¹⁶⁷ ve “وَبِرًّا”¹⁶⁸ şeklinde kıraat edilmiştir.

Tefsirinde bahse konu olan kıraat vecihlerine değinen müellif, حَجَلِي بَارًّا lafzının, bir önceki ayette geçen “مُبَارِكًا” kelimesine atfen “حَجَلِي بَارًّا” takdirinde olduğunu söyledikten sonra *kesra* ile “وَبِرًّا” şeklinde

¹⁶⁴ Ebussuud, *age*, I, 235.

¹⁶⁵ Ebussuud, *age*, I, 235. Ayrıca bk. Râzî, *age*, III, 53; Beyzâvi, *age*, I, 59.

¹⁶⁶ Meryem 19/32.

¹⁶⁷ Bu kıraat Hasan-ı Basrî, Ebû Ca'fer ve Ebû Nehîk'e (ö. 101-110/720-729) aittir. Bilgi için bk. İbn Hâleveyh, *Şevâzî'l-Kur'ân*, s. 87; İbn Cinnî, *age*, II, 42; Zemaşşerî, *age*, IV, 19; İbn Atıyye, *age*, IV, 18; Ukberî, *et-Tibyân*, II, 873; Ebû Hayyân, *age*, VI, 177; Dimyâtî, *age*, II, 234; Hatîb, *age*, V, 363.

¹⁶⁸ İbn Atıyye, *age*, IV, 18; Ukberî, *age*, II, 874; Ebû Hayyân, *age*, VI, 177; Semîn el-Halebî, *age*, VII, 597; Hatîb, *age*, V, 364.

okunduğunu nakletmektedir ki anlamda mübalağa için *mastarla* nitelendirilmiş olur. Ya da “وَكَمَلَنِي بِرَّاءٍ” anlamında, önceki ayette geçen “وَأَوْصَانِي” nin delalet ettiği gizli bir fiille mansub olur. Bu izahtan sonra “بِالصَّلَاةِ وَالرَّكَاةِ” kelimesine atfen *kesra* ve *cer* ile okunan “وَبِرَّاءٍ” şeklindeki kıraati nakleden müellif, bu kıraatin, “وَبِرَّاءٍ” kıraatini desteklediğini ifade etmektedir.¹⁶⁹ Görüldüğü üzere müfessir, yukarıdaki ayette geçen “وَبِرَّاءٍ” kelimesiyle ilgili iki şâz kıraat nekletmekte ve ikinci kıraatin öncekini teyid ettiğini belirtmektedir.

3. 2. 3. Ayetten Delil Getirmesi

Müellifin, naklettiği kıraatleri desteklemek için bazen başka bir ayeti delil olarak getirdiği de müşahade edilmektedir.

Söz konusu uygulamaya, “وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ” *“Ondan başka dostlara tabi olmayın”*¹⁷⁰ ayetinde işaret eden müellif, “وَلَا تَتَّبِعُوا” lafzının bir kıraate göre “وَلَا تَتَّبِعُوا” şeklinde okunduğunu¹⁷¹ naklettikten sonra, “وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا” *“Kim İslâm'dan başka bir din ararsa”*¹⁷² ayetini zikretmiş, bu sûretle, mezkûr kıraati desteklemek için farklı bir ayeti delil olarak getirmiş olmaktadır.¹⁷³

3. 2. 4. Hadisten Delil Getirmesi

Müellifin, naklettiği kıraatleri desteklemek için başvurduğu hüccetlerden birisi de hadistir. Hadisleri delil olarak kullanan âlimler, kıraatin, ya Hz. Peygamber'den öğrenildiği, duyulduğu veya okunduğuna dair bir bilgiye vurgu yapmakta, ya da kıraati destekleyen lafzın yer aldığı bir rivâyete yer vermek sûretiyle

¹⁶⁹ Ebussuud, *age*, V, 363.

¹⁷⁰ A'râf 7/3.

¹⁷¹ Bu kıraat, Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748'den önce), Mücâhid ve Âsım el Cahderî'ye aittir. Bilgi için bk. İbn Hâleveyh, *age*, s. 47; Zemahşerî, *age*, II, 422; İbn Atıyye, *age*, II, 437; Kurtubî, *age*, VII, 162; Ebû Hayyân, *age*, IV, 268; Semîn el-Halebî, *age*, V, 246; Hatîb, *age*, III, 4.

¹⁷² Âl-i İmrân 3/85.

¹⁷³ Ebussuud, *age*, III, 354.

naklettikleri kıraati destekleme yoluna gitmektedirler.¹⁷⁴

Üzerinde durulan konu, Ebussuud Efendi'nin tefsirinde yer alan bir örnek üzerinden izah edilmeye çalışılacaktır. Mâide sûresi *وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رِسَالَتَهُ* “Eğer bunu yapmazsan, O'nun risâletini tebliğ etmemiş olursun”¹⁷⁵ ayetinde yer alan “رِسَالَتَهُ” kelimesi, kurrâ tarafından müfred ve cem‘ olarak iki şekilde kıraat edilmiştir. Söz konusu kelimeyi Nâfi, İbn Âmir, Âsım'dan rivâyetle Şu'be (ö. 193/808), Ya'kûb ve Ebû Ca'fer “رِسَالَاتِي” şeklinde; diğerleri ise metinde geçtiği gibi “رِسَالَتَهُ” şeklinde okumuşlardır.¹⁷⁶

Müellif, bahse konu olan ayetin tefsirinde, ilâhî mesajın kapsayıcılığına vurgu yaparak ayeti şöyle tevîl etmektedir: “Şüphesiz bir şey, tamamıyla tebliğ edilmemişse, o tebliğ edilmemiş ve bir şeyin tamamına iman edilmemişse ona iman edilmemiş sayılır. Zira emirlerin bir kısmının tebliğ edilmemesi, umumî davete hâlel getirir.” Bu ifade tarzının, *“فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا (Her kim haksız yere bir kimseyi öldürürse) Sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur”*¹⁷⁷ ayetindeki mana ile benzerliğine dikkat çeken müellif, bu yorumuyla, müfred olarak gelen “رِسَالَتَهُ” kelimesinin, çoğul anlamına da vurgu yapmış olmaktadır.¹⁷⁸

Bu izahattan sonra “رِسَالَاتِي” şeklindeki kıraati nakleden Ebussuud Efendi, bu kıraate örnek olarak İbn Abbâs'ın bu ayeti, *إِنْ كُنْتُمْ آيَهُ لَمْ تُبَلِّغْ* “Eğer bir ayeti gizlersen, risâletimi tebliğ etmemiş olursun”¹⁷⁹ şeklinde okuduğunu belirterek Hz. Peygamber'den rivâyet edilen şu hadise yer vermektedir: *بَعَثَنِي اللَّهُ بِرِسَالَاتِهِ فَضِفْتُ بِهَا دَرْعًا فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيَّ إِنْ لَمْ تُبَلِّغْ رِسَالَاتِي* “Allah beni risâletiyle gönderdi. Ben ise kendimi buna muktedir görmedim. Bunun üzerine Allah bana vahiy

¹⁷⁴ Dağ, *İhticâc*, s. 409.

¹⁷⁵ Mâide 5/67.

¹⁷⁶ İbn Mücâhid, *age*, s. 246; İbnü'l-Cezerî, *age*, II, 288; Dimyâti, *age*, I, 540; Hatîb, *age*, II, 319.

¹⁷⁷ Mâide 5/32.

¹⁷⁸ Ebussuud, *age*, III, 112.

¹⁷⁹ Taberî, *age*, X, 468; Zemahşerî, *age*, II, 270; Kurtubî, *age*, VI, 242.

buyurdu ki, eğer benim risâletimi tebliğ etmezsen, sana azap edeceğim. Ve Allah beni koruyacağını garanti etti. İşte bu bana kuvvet verdi."¹⁸⁰ Örnekte görüldüğü üzere müfessir, naklettiği sahih kıraati, önce İbn Abbâs'ın ayet hakkında yaptığı bir yorumdan, sonra da hadis metninde geçen bir kullanımdan delil getirmek sûretiyle desteklemektedir.

Sonuç

Ebussuud Efendi, Osmanlı döneminde, Şeyhülislâmlık vazifesinde iken yirmi küsür yılda tefsirini kaleme almış, fetvaları kadar tefsiriyle de islâm âleminin dikkatini çekmiş önemli bir âlimdir.

Fesahat ve belağat yönüyle en önemli dirâyet tefsirlerinden kabul edilen eser, kıraatlere yer vermesi bakımından da dikkat çekmektedir. Müellifin tefsirinde yer alan kıraat vecihlerinin, daha çok kıraat-tefsir ve kıraat-Arap dili çerçevesinde ele alındığı görülmektedir.

Âlimler tarafından sahih kıraatlerin tespiti için ileri sürülen, *muttasıl bir senet, resm-i hatta muvafakat ve Arap diline uygunluk* esaslarının Ebussuud tarafından da benimsendiği ve tefsirine yansıtıldığı müşahede edilmektedir. Söz konusu esaslar hakkında müstakil bir açıklama yapmayan müellifin, konu hakkındaki tavrı, çeşitli vesilelerle yaptığı değerlendirmeler neticesinde tespit edilebilmektedir. Bu bağlamda Ebussuud, nakledilen bir kıraatin sahih kabul edilebilmesi için en temel esas olarak rivâyet/senet kriterine vurgu yapmaktadır. Ayrıca birçok yerde Mushaftaki yazım şekline dikkat çektiği ve Mushaf hattını referans olarak

¹⁸⁰ Ebü Muhammed Cemâlüddin Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâi, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-asâri'l-vakia fi tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, thk. Abdullah b. Abdurrahmân es-Sa'd, Riyâd: Dâru'n-Neşr, 1414, I, 413, (Hadis nr. 425). *Keşşâf'ta* geçen hadislerin tahrîcini yapan Zeylâi (ö. 762/1360), bu hadis, İshâk b. Râhûye'nin (ö. 238/853) *Müsned'*inde geçtiğini belirtmektedir. Fakat İbn Râhûye'nin *Müsned'*inde hadis metninin şu şekilde olduğunu tespit ettik: "إن الله أرسلني برسالة فضقت بها ذرعا وعلمت أن الناس مكثني فأوعني أن أبلغها أو يعذبني" bk. İshâk b. İbrahim b. Mahled b. Râhûye el-Hanzalî, *Müsned*, thk. Abdülğafûr b. Abdülhak, Medîne: Mektebetü'l-İmân, 1991, I, 402, (Hadis nr. 443). Ayrıca bk. Zemahşerî, *age*, II, 270; Beyzâvî, *age*, I, 276; Ebussuud, *age*, III, 112-113; Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyûti, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Me'sûr*, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993, III, 116-117.

gösterdiği, hatta Mushaf hattına uyulması gerektiğine işaret ettiği görülmektedir. Müellifin, söz konusu kriterlerden Arap dili esasını en etkin bir biçimde kullandığı söylenebilir. Bunu yaparken nakledilen vecihler arasından en belîğ ve en fasih olanı seçtiği ve bu konudaki tercihlerinin genelde cumhurun kıraati ile örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Ebussuud Efendi'nin, kıraatleri Arap dili açısından değerlendirirken bazen eleştiriye tabi tuttuğu da olmuştur. Fakat bu eleştirilerinde kendinden önceki âlimlerden -doğal olarak- etkilenmiştir. Müellif her ne kadar sahih kıraatlere karşı eleştirel bir tavır sergilese de, eleştirilerinde temkinli bir yol izlediği dikkatlerden kaçmamaktadır. Sahih kıraatleri eleştirirken kıraatin sadece hatalı veya zayıf olduğunu ifade etmekle yetinmesi, bu husustaki tavrını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca müellifin eleştirilerinde itidali elden bırakmamasında, tefsirini telif ettiği dönemin genel kabullerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o, kıraat-i aşere sisteminin, İbnü'l-Cezerî ile yerleşmesi ve Anadolu'ya yayılmasından sonra tefsirini yazmıştır. Buna rağmen Arap dili açısından kıraatların tahlilini yaptığı yerlerde, nadiren de olsa bazı sahih kıraatleri tenkit etmesi, kıraatlerin mezkûr esaslarını kabul etmediğinden değil, kıraatlere dilbilimsel açıdan yaklaşmasından ve tabi olduğu dil âlimlerinin konuyla ilgili yorumlarından kaynaklanmaktadır.

Ebussuud Efendi, kıraatleri Arap dili açısından değerlendirirken, yaptığı yorumları desteklemek için çeşitli delillere başvurmuştur. Bu minvalde, naklettiği bir kıraati, ya başka bir kıraatten, ya diğer bir ayetten, ya rivâyet edilen bir hadisten veyahut Arap şiirinden iştişhadda bulunarak desteklemiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, I-VI.
- Akgündüz, Ahmet, "Ebussuud Efendi", *DİA*, X, ss. 365-371.
- Atâî, Nevizâde, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmîleti'ş-Şakâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı yayınları, 1989, I-II.
- Ateş, Süleyman, "İrşâdü'l-akli's-selîm", *DİA*, XXII, ss. 456-458.
- Atik, M. Kemal, *Karşılaştırmalı Kur'ân Tarihi*, İstanbul: MS Yayınları, 2012.
- Aydemir, Abdullah, *Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ, *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, I-V.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, I-II.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, I-II.
- Birişik, Abdülhamit, *Kiraat İlmî ve Tarihi*, Bursa: Emin Yayınları, 2004.
- Çetin, Abdurrahman, *Kiraatların Tefsire Etkisi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
-, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraatler*, İstanbul: Ensar Yay., 2005.
- Dağ, Mehmet, *İhticâc Bağlamında Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MÜİFVY., 2011.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed, *İthâfu Fudelâi'l-Beşer fî'l-Kirâati'l-Erbe'ate Aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl, Beyrût:

- ‘Alemü’l-Kütüb, 1987, I-II.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, I-V.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsîru’l-Bahri’l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001, I-VIII.
- Ebussuud, Muhammed b. Muhammed el-Îmâdî, *Îrşâdü’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, thk. Hâlid Abdülğani Mahfûz, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2010, I-VIII.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me’âni’l-Kur’ân*, Beyrut: ‘Alemü’l-Kütüb, 1983, I-III.
- Hatîb, Abdüllatif, *Mu’cemu’l-Kirâât*, Dımeşk: Dâru Sa’deddîn, 2000, I-XI.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el-Endelüsî, *el-Muharraru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, thk, Abdü’s-Selâm Abdü’s-Şâfi Muhammed, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993, I-V.
- İbn Cinnî, Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi’l-Kirâât ve’l-Îzâhi anhâ*, thk. Ali en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ’il Şiblî, Kahire: Meclisü’l-A’la li’ş-Şuuni’l-İslâmiyye, 1994, I-II.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *Muhtasar fî Şevâzzi’l-Kur’ân min Kitâbi’l-Bedî’*, Kahire: Mektebetü’l-Mütenebbî, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrem, *Lisânu’l-Arab*, Beyrût: Dâru’l-İhyâ, 1995, I-XVIII.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî, *Kitâbü’s-Seb’ fî’l-Kirâât*, thk. Şevkî Dayf, Kahire: Dâru’l-Me’ârif, 1980.
- İbn Râhûye, İshâk b. İbrahim b. Mahled el-Hanzalî, Müsned, thk. Abdülğafûr b. Abdülhak, Medîne: Mektebetü’l-Îmân, 1991, I-V.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü’l-*

- Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabî, 1422, I-IV.
- İbnü'l- Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf, *en-Neşr fî'l-kıraati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâğ, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, I-II.
-, *Müncidü'l-Mukri'in ve Mürşidü't-Tâlibîn*, nşr. Muhammed Ali Beydûn, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Karaçam, İsmail, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevâtir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul: MÜİFVY.,1996.
-, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, İstanbul: MÜİFVY.,1995.
- Kılıç, Mustafa, *Kıraat Tefsir İlişkisi-Zemahşerî Örneği*, İstanbul: MÜİFVY., 2015.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî, Riyâd: Dâru'l-Âlemü'l-Kütüb, 2003, I-XX.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, Ebü Muhammed b. Hammuş b. Muhammed, *el-İbâne 'an Me'âni'l-Kıraat*, thk. Abdulfettâh İsmâil Şelebî, Mısır: Dâru Nehdati, ts.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim, *el-Kirâât ve eseruhâ fî ulûmi'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Eseriyye, 1984, I-II.
- Nehhâs, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl, *İ'râbu'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Neşşâr, Ebü Hafs Sirâceddîn Ömer b. Kâsım b. Muhammed en-Neşşâr el-Ensârî, *el-Büdûru'z-Zâhire fî Kıraâti'l-'Aşri'l-Mütevâtire*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Râğıb, Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râzî, Ebü Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1981, I-XXXII.

- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Ârabî, 2002, I-X.
- Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhim, *ed-Dürri'l-Mesûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1986, I-XI.
- Süyûtî, Ebû'l-Fadl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, *ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1993, I-VIII.
-, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirasati'l-Kur'âniyye, Medîne: Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafi's-Şerif, ts., I-VII.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 2000, I-XXIV.
- Temel, Nihat, *Kirâat ve Tecvîd Istilahları*, İstanbul: MÜİFVY., 2013.
- Tetik, Necati, *Kıraat İlminin Ta'limi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Tirmizî, Ebû Mûsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî, *Sünenu Tirmizî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, I-V.
- Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah, *İ'râbu'l-Kirâati's-Şevâz*, thk. Muhammed es-Seyyid 'Azzûz, Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996, I-II.
-, *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrût: Dâru'l-Cil, 1987, I-II.
- Ünal, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Yerinde, Adem, "Ebussuûd Efendi'nin İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerim Adlı Tefsirinin Müellif Nüshası", *Osmânlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*, ed.

- Bilal Gökçür vd., Ankara: İlim Yayma Vakfı, 2013.
- Yüksel, Ali Osman, "Kiraat-ı Aşere", *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990.
-, *İbn Cezerî ve Tayyibetu'n-Neşr*, İstanbul: MÜİFVY.,1996.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988, I-V.
- Zemaşeri, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998, I-VI.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Şemseddîn, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988, I-II.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1391/1972, I-IV.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed, *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-asâri'l-vakia fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemaşeri*, thk. Abdullâh b. Abdurrahmân es-Sa'd, Riyâd: Dârü'n-Neşr, 1414, I-IV.